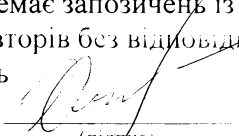

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА
ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
На тему

«ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ»

Студент 2 курсу магістратури заочної
форми навчання спеціальності 281
«Публічне управління та
адміністрування» освітньо-
професійної програми «Публічне
управління та адміністрування»
Фіцура Роман Романович

Науковий керівник
кандидат наук з державного
управління, доцент,
заслужений працівник освіти
України
Вакуленко Володимир
Миколайович
Засвідчую, що в цій кваліфікаційній
роботі немає запозичень із праць
інших авторів без відповідних
посилань
Студент
(підпис)

Робота допущена до захисту в екзаменаційній комісії рішенням кафедри
публічної політики від «17» *листопада* 2023 р., протокол № 18

Завідувач кафедри регіональної політики, доктор наук з державного
управління, професор
Колтун Вікторія Семенівна

(підпис)

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Фіцура Р.Р. Електронне голосування: міжнародний досвід та перспективи запровадження на місцевих виборах в Україні. – Кваліфікаційна магістерська робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна магістерська робота на здобуття ступеня вищої освіти другого (магістерського) рівня галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування», спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Кваліфікаційна магістерська робота присвячена комплексному дослідженню перспектив запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні. У кваліфікаційній магістерській роботі було проаналізовано поняття електронної демократії та її основні складові. Досліджено передумови запровадження електронного голосування, особливості механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів. Узагальнено міжнародний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах.

Визначено перспективи впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Результати кваліфікаційної магістерської роботи можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження теоретичних і практичних питань щодо впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні; правотворчості – у процесі розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства в сфері правового регулювання електронного голосування на місцевих виборах в Україні; правозастосовній діяльності – при практичному застосуванні законодавства в сфері електронного голосування на місцевих виборах в Україні; навчальному процесі – під час вивчення навчальних дисциплін, при написанні монографій, підручників, науково-практичних

посібників, під час викладення лекційного матеріалу, при проведенні практичних занять, а також розробці методичних рекомендацій тощо.

Ключові слова: електронна демократія, інформатизація, інформаційно-комунікаційні технології, цифровізація, виборчий процес, місцеві вибори, електронні вибори, електронне голосування, міжнародні стандарти, зарубіжний досвід.

ANNOTATION

Fitsura R. Electronic voting: international experience and prospects for implementation in local elections in Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Qualifying scientific work for obtaining an educational degree at the second level of higher education (Master's degree), field of study: 28 “Public Management and Administration”, specialty: 281 “Public Management and Administration”. – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 2023.

The qualifying scientific work is devoted to a comprehensive study of the prospects for the introduction of electronic voting in local elections in Ukraine. The concept of e-democracy and its main components were analyzed in the qualifying master's thesis. The prerequisites for the introduction of electronic voting, the peculiarities of the mechanism of electronic voting under the conditions of special legal regimes have been studied. The international experience of implementing the electronic voting system in local elections is summarized.

Prospects for the introduction of electronic voting at local elections in Ukraine have been determined.

The results of the qualifying scientific work can be used in: research work - for further research of theoretical and practical issues regarding the implementation of electronic voting in local elections in Ukraine; lawmaking - in the process of developing proposals to improve legislation in the field of legal regulation of electronic voting at local elections in Ukraine; law enforcement activities - in the practical

application of legislation in the field of electronic voting at local elections in Ukraine; in the educational process - during the study of educational disciplines, when writing monographs, textbooks, scientific and practical manuals, during the presentation of lecture material, when conducting practical classes, as well as the development of methodical recommendations, etc.

Keywords: electronic democracy, informatization, information and communication technologies, digitization, election process, local elections, electronic elections, electronic voting, international standards, foreign experience.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	11
1.1. Поняття електронної демократії та її основні складові.....	11
1.2. Передумови впровадження електронного голосування.....	20
Висновки до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ.....	29
2.1. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах.....	29
2.2. Інформаційно-технологічне забезпечення та правове регулювання електронного голосування в Україні.....	34
Висновки до розділу 2.....	40
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ.....	43
3.1. Дискусійні аспекти запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.....	43
3.2. Забезпечення механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів.....	48
3.3. Напрями використання досвіду зарубіжних країн під час впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.....	53
Висновки до розділу 3.....	57
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

ЄС – Європейський Союз

Е-демократія – електронна демократія

Е-голосування – електронне голосування

Е-уряд – електронний уряд

ЗМІ – засоби масової інформації

РЄ – Рада Європи

Мінцифри України – Міністерство цифрової трансформації України

ЦВК України – Центральна виборча комісія України

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сьогодення масового характеру набуває розвиток технологій голосування, що, безперечно, є відмінною рисою сучасних глобалізаційних процесів. Набутий досвід дозволяє стверджувати про формування єдиних стандартів та правил у сфері модернізації виборного процесу. З точки зору ефективності електронне голосування є новою сферою процесу проведення виборів. Вибори є одним із конституційних способів легалізації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Актуальність впровадження електронного голосування пов'язана, з тим, що електронне голосування являє як нову форму обліку волевиявлення виборців, так і якісний ривок у розвитку інститутів демократії в цілому. Необхідно зазначити, що ця якість полягає не тільки в формуванні нових форм демократії, а й у принципово новому забезпеченні функціонування демократичних інститутів, в частині використання електронних технологій. На практиці використання такого підходу дозволяє вирішувати ряд завдань, починаючи від швидкості, зручності та компактності виборного процесу, закінчуючи підвищенням електоральної активності громадян і стимулювання економічного зростання окремих секторів економіки.

При впровадженні системи електронних виборів в Україні необхідно враховувати всі можливі небезпеки та ризики, що можуть виникнути у зв'язку з порушенням таємниці голосування, ідентифікацією фізичних осіб, збоїв під час підрахунку голосів тощо. Враховуючи необхідність підготовки членів виборчих комісій, сертифікації та тестування електронних систем, в нашій державі реалізуються декілька пілотних проектів в окремих областях щодо впровадження системи електронного голосування. Зокрема, у квітні 2020 року громадською мережею ОПОРА було підготовлено «Дорожню карту реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування» в якій серед головних пріоритетів реформ в сфері проведення референдумів і виборів було вказано про більш активне використання інформаційних-комунікаційних технологій у

виборах, у липні того ж року громадською мережею було підготовлено «Спільну заяву щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року». Разом із цим міністром цифрової трансформації України Михайлом Федоровим було заявлено, що реалізації плану тестування електронного голосування та створення «паралельного цифрового виборчого округу» завадив «жахливий стан ІТ-інфраструктури держави». Тому на сьогодні головних завдань держави в окресленій сфері є впровадження технічних засобів через децентралізовану та максимально захищену систему з метою забезпечення об'єктивності електронного голосування.

Актуальність обраної теми дослідження обґрунтовується й об'єктивною необхідністю розширення реформаційної діяльності демократичних інститутів в Україні. Різноманітні технологічні, організаційні та законодавчі варіації, що реалізуються в межах виборчих систем зарубіжних країн, можуть стати якісним теоретичним і практичним фундаментом для оновлення системи української демократії, шляхом впровадження нових технологій електронного голосування у вітчизняну виборчу практику, в тому числі, запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Теоретичну основу написання кваліфікаційної магістерської роботи склали наукові праці таких вітчизняних вчених як А.В. Акімова, А.А. Барікової, В.В. Берч, Ю.М. Бисаги, Н.Г. Білоцерківської, М.А. Бучина, О.П. Голобуцького, І.Д. Горбаненка, Ю.А. Данька, О.М. Діденка, І.М. Жаровської, Ю.В. Камардіної, Н.В. Камінської, С.О. Кандія, А.С. Кіяна, П.С. Клімушина, О.О. Кузнецова, К.Є. Лисицького, І.П. Лопушнинського, Д.В. Мурача, Г.Ю. Нечипорук, О.З. Романчука, Н.Ю. Ротар, А.І. Семиченка, А.О. Серенок, О.В. Стогової, О.В. Токар-Остапенко, Я.Б. Турчин, Є.М. Черних, І.О. Чернухіна, В.І. Чечерського, О.Б. Шевчука, Г.І. Шелудька та інших. Перспективи запровадження електронного голосування досліджували такі зарубіжні науковці: Ч. Армстронг, К. Бонсор, К. Гіл, М. Каазе, С. Коулман, Д. Латроп, Д. Робінсон, Дж. Стрікленд, Д. Фукс, Дж. Хьюз, С. Шахт, Д. Шулер.

Метою кваліфікаційної магістерської роботи є виявлення сутності та особливостей електронного голосування, а також дослідження перспектив запровадження електронного голосування на місцевих виборах з врахуванням позитивного міжнародного досвіду.

*Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні завдання:
проаналізувати поняття електронної демократії та її основні складові;
дослідити передумови впровадження електронного голосування;
узагальнити міжнародний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах;*

надати загальну характеристику інформаційно-технологічного забезпечення та правового регулювання електронного голосування в Україні;

дослідити особливості механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів;

визначити перспективи впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Об'єктом кваліфікаційної магістерської роботи є система електронного голосування.

Предметом кваліфікаційної магістерської роботи є міжнародний досвід та перспективи запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Методи дослідження. Під час написання кваліфікаційної магістерської роботи були використані як загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів дослідження. Зокрема, за допомогою використання діалектичного методу було визначено поняття та складові елементи електронної демократії. Історико-правовий метод дослідження був використаний під час дослідження передумов впровадження електронного голосування. За допомогою логіко-семантичного методу було досліджено інформаційно-технологічне забезпечення та правове регулювання електронного голосування в Україні. Порівняльно-правовий метод був використаний при дослідженні досвіду зарубіжних країн під час впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні перспектив запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Практичне значення одержаних результатів спрямована на подальше вдосконалення та зміцнення демократичних принципів організації проведення місцевих виборів в Україні.

Результати кваліфікаційної магістерської роботи можуть бути використані у:

1) науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження теоретичних і практичних питань щодо впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні;

2) правотворчості – у процесі розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства в сфері правового регулювання електронного голосування на місцевих виборах в Україні;

3) правозастосовній діяльності – при практичному застосуванні законодавства в сфері електронного голосування на місцевих виборах в Україні;

4) навчальному процесі – під час вивчення навчальних дисциплін, при написанні монографій, підручників, науково-практичних посібників, під час викладення лекційного матеріалу, при проведенні практичних занять, а також розробці методичних рекомендацій тощо.

Структура та обсяг кваліфікаційної магістерської роботи. Кваліфікаційна магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (86 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 76 сторінки, із них основного тексту 59 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Поняття електронної демократії та її основні складові

Одним із завдань, яке постало перед нашою державою як кандидата на вступ до ЄС є формування та розбудова інформаційного суспільства, в тому числі інформатизація державних органів. Інформатизація діяльності органів державної влади спрямована на підвищення ефективності та забезпечення відкритості та прозорості їх роботи, а також модернізації державного управління.

Крім того, ефективним інструментом залучення громадськості до прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування є інформаційно-комунікаційні технології. Е-демократія являє собою перспективну форму інтерактивної взаємодії влади та суспільства в політичних процесах.

На початку ХХІ століття сформувались сприятливі передумови для поєднання демократичного та цифрового сценарію розвитку держави та суспільства. До початку активного розвитку та використання електронних технологій, демократія була продуктом того періоду, з якого ефективно представництво зазнавало обмежень відокремленістю у просторі та часі. У сучасних умовах суспільного розвитку ці перешкоди можуть бути подолані шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, що, в свою чергу, є глобальними та асинхронними, у результаті чого розвиток демократії можливий за доступності та підзвітності демократичних інституцій. У даному контексті мова йде саме за електронну демократію як про спосіб створення довіри між громадянами та суб'єктами владних повноважень, та як про можливість модернізації демократичних політичних процесів [14, с. 10].

Сам термін «електронна демократія» вперше почав використовуватись у Великій Британії та Сполучених Штатах Америки, який означав можливість залучення громадян і активної участі в справах держави та суспільства шляхом використання комп'ютерів та мереж телекомунікації [69, с. 12].

Категорію «е-демократія» в науці пропонують розглядати у вузькому та широкому розуміннях. У широкому розумінні під електронною демократією необхідно розуміти залучення громадян та організацій до політичних процесів і прийняття політичних рішень; у вузькому – у застосуванні електронної підтримки з метою забезпечення конституційних прав, які потребують відповідних формальних рішень [13, с. 188].

Поширеною дефініцією терміну «е-демократія» є розгляд її як інформаційної структури та інформаційно-комунікативних технологій, що використовуються з метою розвитку та вдосконалення інститутів демократії та залучення громадян до участі у політичній і суспільній діяльності [9, с. 76].

М.Каазе та Д. Фукс пропонують відносити категорію «е-демократії» до технологічного аспекту в тій частині, що сучасна демократія може змінюватись чи вже змінилась шляхом мереженого впливу інститутів, організацій та громадян через ІКТ. Такі зміни у демократичному процесі повинні підвищити демократичну легітимність щодо підтримки та схвалення громадянами демократичного режиму, а також забезпечити прийняття ефективних політичних рішень [76].

Р. Лінднер пропонує розглядати електронну демократію як практику демократії за підтримки цифрових ЗМІ в політичній участі та комунікації, що охоплює всі форми політичної участі, до якої входить як неформальна участь громадськості, так і інституціолізовані організаційно-правові механізми [80, с. 15].

Як зазначає А.В. Акімов: «е-демократія являє собою інструмент демократизації та розвитку суспільства в інформаційному напрямку». На думку вченого необхідно розмежовувати поняття «електронної демократії» та «електронного уряду», оскільки метою е-демократії є підвищення рівня участі громадськості в політичному житті (ініціативна «знизу» в управлінні державою), то метою електронного уряду є підвищення ефективності функціонування державного апарату (ініціатива «зверху» в управлінні державою). Також е-уряд є економічно вигідним проектом, а е-демократія –

соціально значимим. До ознак електронного уряду належать: застосування електронної торгівлі; надання послуг на мережевій основі; створення безпечної центральної бази даних і мережі державних органів з метою покращення якості взаємодії між урядовими агентствами; впровадження е-демократії для відкритості та прозорості діяльності відповідального уряду[1, с. 25].

Електронна демократія передбачає:

- 1) законодавчу ініціативу та право контролю за дотриманням чинного законодавства належать громадянам;
- 2) перехід до консенсусних рішень та відмову від принципу пріоритету більшості;
- 3) громадяни безпосередньо приймають основні рішення за допомогою використання інформаційної мережі.

Змістом електронної демократії є концепція розширення форм участі громадян у суспільному та політичному житті шляхом використання електронних засобів і технологій. Особливість е-демократії полягає у її двосторонній корисності для учасників політичних процесів, зокрема, для суб'єктів владних повноважень така корисність полягає у отриманні реальної думки громадян, а для самих громадян – у можливості безпосередньої участі в діяльності публічної влади.

Нормативне визначення поняття «електронної демократії» міститься у Стратегії розвитку інформаційного суспільства, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України № 386-р від 15 травня 2013 року, відповідно до якого «електронна демократія – це форма суспільних відносин, відповідно до якої організації та громадяни залучаються до державного управління, державотворення та місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій». Відповідно до положень зазначеного підзаконного нормативно-правового акту метою впровадження у вказані процеси електронної демократії є підвищення якості реагування на звернення громадян суб'єктів владних повноважень, посилення ініціативності,

участі та залучення громадськості на всіх рівнях до публічного життя; вдосконалення прозорості та відкритості процесу прийняття рішень [46].

Метою електронної демократії є модернізація та вдосконалення системи державного управління, а також підвищення рівня громадянської активності та залучення громадян у політичне життя держави з метою формування громадянського суспільства. Інтерактивне спілкування громадян з органами державної влади та органами місцевого самоврядування спонукає до їх активної участі в політичному житті держави.

При формуванні та дії електронної демократії в державі результатом повинно стати формування нового покоління свідомих і активних громадян з однієї сторони та державних службовців – з іншої, крім того, це призведе до покращення відносин на рівні «влада-суспільство» [14, с. 35].

Впровадження в життя суспільства електронної демократії повинно бути здійснено із дотриманням певних принципів, зокрема принципів інтерактивності, узгодженості, доступності та партисипаційності [81, с. 8].

Принцип інтерактивності полягає у забезпеченні постійного безперервного зворотного зв'язку. Насамперед, Інтернет надає потенційну можливість кожному громадянину бути почутим та брати участь у вирішенні нагальних політичних питань на місцевому, державному та глобальному рівнях.

Принцип узгодженості полягає у встановленні діалогу та обговоренні актуальних питань, а також розробленні оптимального погляду на певні політичні питання.

Принцип доступності передбачає вирішення проблеми доступу до інформації про діяльність політичних інститутів шляхом відкритості та доступності для кожного громадянина проектів законодавчих актів, аналітичних матеріалів тощо. Спрощення процесу інформування громадськості дозволяє здійснити індивідуалізоване отримання повідомлень, подаючи інформацію залежно від рівня зацікавленості.

Принцип партисипаційності ґрунтується на використанні новітніх електронних технологій для забезпечення та реалізації конституційних прав і свобод, що складає основу прямої демократії.

Дотримання зазначених вище принципів реалізації концепції електронної демократії сприятиме укріпленню демократичних інститутів в державі, а також підвищенню ефективності та оптимізації процесів прийняття політичних рішень

Також необхідно зазначити, що процес формування електронної демократії з метою модернізації та вдосконалення політичної системи держави повинен здійснюватися системно та поетапно. Н. Ротар було запропоновано виділяти п'ять етапів реалізації е-демократії, на кожному з яких встановлюються якісно нові можливості участі громадян і організацій у суспільному та політичному житті. Такими етапи є:

1) Виникнення веб-присутності. Є першим етапом у процесі становлення електронної демократії та пов'язаний з виходом суб'єктів владних повноважень в електронну мережеву систему задля поширення серед громадян інформації публічного характеру.

2) Просування веб-присутності. На даному етапі передбачається отримання громадянами актуальної інформації про політичні пропозиції та діяльність суб'єктів владних повноважень. Громадянам надається можливість оцінки та коментування діяльності інституційних суб'єктів, а також надання власних пропозицій в частині підвищенні ефективності їх діяльності та політичного управління в державі.

3) Інтерактивна веб-присутність. Вказаний етап передбачає посилення взаємодії між владними структурами та громадянами. Насамперед, у громадян з'являється можливість отримання необхідних документів, їх підписання, а також брати участь в електронних зібраннях.

4) Трансакційна веб-присутність. Цей етап спрямований на задоволення повсякденних потреб громадян, в його межах громадянам та організаціям забезпечується можливість отримання різних видів документів та укладання договорів.

5) Повне інтегрування веб-присутності. Є завершальним етапом становлення електронної демократії, на якому громадянам забезпечується можливість реалізації електоральної форми політичної участі шляхом використання ІКТ [55, с. 80].

На думку вченої для оцінки перспектив впровадження концепції електронного урядування та оцінки потенціалу електронної демократії в Україні можна використовувати наступні напрями вимірювання таких процесів, а саме: розвиток людського капіталу, що визначає реальний попит на ресурси для автономної участі у політичних процесах; рівень доступу громадян до Інтернету та розвитку телекомунікаційної інфраструктури [55, с. 81].

Таким чином, для електронної демократії, як і в цілому для демократії, головним є воля та голос громадян держави, з метою доведення думки громадян як до органів державної влади, так і для органів місцевого самоврядування застосовується інформаційно-комунікаційна система.

Складовими елементами електронної демократії є наступні: електронне законодавство, електронний парламент, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронна ініціатива, електронні вибори, електронні петиції, електронні опитування, електронний референдум та електронне голосування [1, с. 25].

Електронне законодавство є інформаційно-комунікаційною системою, яка спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами та державою з метою забезпечення законодавчого процесу. Також електронне законодавство означає використання інформаційно-комунікаційних технологій для обговорення, коментування, форматування, структурування, виправлення та публікації законодавчих актів, прийнятих парламентом.

Електронний парламент є такою інформаційно-комунікаційною системою, метою діяльності якої є встановлення ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами та державою, для забезпечення певного рівня прозорості законодавчої системи.

Електронне правосуддя представляє певну інформаційно-комунікаційну систему, яка спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами та державою, з метою забезпечення організації відкритої, доступної та прозорої системи правосуддя.

Електронне посередництво являє собою інформаційно-комунікаційну систему, що спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами, які мотивовані на досудове вирішення тих чи інших конфліктів, а також вирішення спорів.

Електронна ініціатива є інформаційно-комунікаційною системою, яка спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між зацікавленими сторонами, громадянами та державою, для забезпечення організації ефективної, зрозумілої та прозорої системи висування державних ініціатив з найбільш соціально-значущих питань.

Електронні вибори являють собою інформаційно-комунікаційну систему, яка спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між громадянами та державними органами, з питань проведення виборів.

Електронні петиції та електронні опитування являють собою інформаційно-комунікаційну систему, яка спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між громадянами та державою, для забезпечення організації доступної, ефективної та прозорої системи висування колективних звернень із соціально-значущих питань

Електронний референдум являє собою інформаційно-комунікаційну систему, що спрямовує свою діяльність на встановлення ефективної взаємодії між громадянами та державними органами, з метою ефективного вирішення найбільших важливих питань, що складають предмет референдуму.

Електронне голосування являє собою певну виборчу процедуру, що реалізує функцію фіксації політичної волі громадян за допомогою використання інформаційно-комунікаційної системи.

Як обґрунтовано зазначають Р.Р. Мишок та В.Є. Савка електронна демократія є тією інновацією, яка не тільки надає можливість пристосування

демократичних процедур до вимог сьогодення за формою, але й вкладає новий зміст у демократичні інституції в цілому. Зокрема, мова йде про наближення об'єктів влади до суб'єктів, подолання між ними наявних перешкод, а отже, зміцнення громадянського суспільства та покращення відносин між громадянами та владними структурами, що власне є являє собою зміст демократії [56, с. 39].

Залежно від сфери, у якій починають розвиватись демократичні начала, електронна демократія може використовувати різні методи, зокрема: для підвищення якості формування громадської думки за допомогою формування нового простору інформації; з метою збільшення безпосередньої участі громадян в управлінні державними справами; з метою забезпечення прозорості та відкритості політичного процесу. Можливості застосування інформаційно-комунікаційних технологій поширюються на забезпечення проведення електронних виборів, участь громадян в електронному голосуванні, інформування про діяльність політичних партій та кандидатів на виборні посади тощо. Під час реалізації е-демократії можуть бути використані 4 технології залучення громадян в сфері державного управління, а саме:

- 1) онлайн-участь;
- 2) онлайн-послуги;
- 3) онлайн-комунікація та інформація.
- 4) економічне забезпечення е-демократії [1, с. 26].

Електронна демократія виникає як результат освоєння громадянами інформаційно-комунікаційних технологій під час використання послуг е-уряду.

Необхідно зазначити, що на шляху становлення та розвитку електронної демократії в державі існують певні перешкоди, зокрема: економічна криза, низька ефективність, якість та результативність реалізації завдань і проектів у досліджуваній сфері; недосконалість законодавчої бази у сфері розвитку е-демократії та її складових; забезпечення безпеки (відсутність захисту даних в сфері використання ІКТ); проблема цифрової нерівності; «технологічна гнучкість» – поява різних системно-апаратних платформ, що використовуються

для відправлення інформації, надання послуг, підтримки участі громадян тощо. Саме на такі проблеми, що гальмують розвиток електронної демократії в Україні вказує Кабінет Міністрів України у Концепції розвитку електронного урядування в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України № 649-р від 20 вересня 2017 року [43].

Разом із цим варто зазначити про переваги впровадження е-демократії, до яких можемо віднести: розширення можливостей громадян брати безпосередньою участь у процесі управління державою та прийняття найбільш важливих для суспільства рішень; покращення якості комунікації між органами влади та суспільством; поліпшення зручності та оперативності доступу громадян до послуг держави в будь-який час та з будь-якого місця; модернізація механізмів державного управління; підвищення прозорості та відкритості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування за допомогою використання ІКТ для доступу до актуальної інформації.

Метою політики держави в сфері становлення електронної демократії повинно бути забезпечення багатовекторних й інтерактивних комунікаційних потоків для громадян та обраних ними представників державної влади. Напрямами такої державної політики повинні бути: забезпечення доступності актуальної інформації; змістовна взаємодія між громадянами з однієї сторони та суб'єктами владних повноважень з іншої; постійне оновлення та вдосконалення нових громадських платформ для ефективного спілкування між громадянами та владою, забезпечення публічних дебатів і дискусій; забезпечення можливості представникам виконавчих і представницьких органів влади опанування інструментів е-демократії.

Формування та реалізація політики електронної демократії як органами державної влади, так і органами місцевого самоврядування матиме значення виключно за умови використання відповідними органами цифрових технологій та Інтернету з метою розвитку та вдосконалення демократичної практики. Якщо ж політика впровадження електронної демократії було формальною, то така

політики тільки дискредитуватиме можливості використання електронних технологій та демократію в цілому [54, с. 67].

Враховуючи вище зазначене, можемо зробити наступні висновки.

Значення інститутів громадянського суспільства у політичних та суспільних процесів постійно зростає, зокрема під час розв'язання найбільш суспільно значимих питань. Представники благодійних організацій, волонтери, громадські активісти роблять значний вклад у захист територіальної цілісності держави, реалізацію економічних і соціальних реформ, підтримку соціально вразливих груп населення тощо.

Електронну демократію помилково вважати інструментом вирішення всіх проблем суспільних комунікацій та держави в цілому. Проте вона, беззаперечно, сприяє розвитку двох взаємопов'язаних проектів як Інтернет і демократія.

Таким чином, електронна демократія повинна стати складовою державного управління.

1.2. Передумови впровадження електронного голосування

Нові інформаційно-комунікаційні технології сприяли появі абсолютного нового інституту електронного голосування. Застосування нових інформаційно-комунікаційних технологій є однією з головних умов розвитку національної виборчої системи, а також є невід'ємним атрибутом електронної демократії.

Період пандемії COVID-19 і ситуація з призупиненням одного з основних демократичних процесів, зокрема перенесення референдумів та виборів у зв'язку з дією правового режиму в Україні активізували питання прискорення процесу впровадження електронних виборів. Крім того, необхідність впровадження електронного голосування під час волевиявлення громадян обґрунтовується об'єктивною потребою розширення розвитку демократичних інститутів відповідно до сучасних вимог суспільного розвитку.

Як було зазначено у попередньому підрозділі даного дослідження, електронне голосування є складовим елементом електронної демократії. У

працях зарубіжних дослідників електронне голосування визначають як голосування, що здійснюється шляхом використання електронних систем підрахунку та подачі голосів; як механізм, за допомогою якого громадяни здійснюють влади в межах референдумів та виборів, що забезпечує громадянам можливість віддати перевагу списку кандидатів, кандидатам, кандидату без використання паперових бюлетенів у формі спеціальних програмно-технічних пристроїв і засобів [68].

Дж. Стрікленд та К. Бонсор вважають, що електронне голосування є новою сферою виборчого процесу, що формується та розвивається у демократичних країнах та надають широку дефініцію поняття «е-голосування» через глобальну мережу. Сутність е-голосування, на їх думку, є електронні засоби підрахунку голосів та, власне, голосування [70].

М.А. Бучин визначає категорію «е-голосування» у вузькому та широкому розумінні. Згідно з вузьким підходом до розуміння е-голосування, під ним необхідно розуміти волевиявлення виборців у межах офіційного залучення громадян до прийняття владних рішень або офіційних механізмів формування влади (електронний референдум, електронні вибори). У широкому розуміння електронне голосування необхідно розглядати як будь-яку форму волевиявлення, у процесі якої застосовуються електронні засоби підрахунку голосів. При застосування широкого підходу формами реалізації е-голосування можуть бути онлайн-опитування аудиторії чи волевиявлення у громадських медіа-проектах [4, с. 192].

А.А. Барікова надає наступні дефініцію поняття «електронне голосування», а саме: «електронного голосування є автоматизованим процесом підрахунку голосів у цифровому форматі; формою електронної демократії, що являє собою процедуру реалізації волевиявлення шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій» [3, с. 9].

У зарубіжних країнах використовуються різні системи або форми електронного голосування, до яких належать:

- 1) системи прямого електронного реєстрування;

- 2) системи оптичної нумерації;
- 3) системи голосування через мережу Інтернет;
- 4) системи голосування перфокартами.

Перші системи е-голосування почали застосовуватись у 1960-х роках і були безпосередньо пов'язані з появою технологій голосування перфокартами. Зокрема система голосування перфокартами вперше була використана 1964 році на чергових президентських виборах у Сполучених Штатах Америки, а саме у двох графствах Джорджії. Також ця система була використана у 1996 році на президентських виборах, зокрема, її використали 37,7 % виборців. Змістом системи голосування перфокартами є забезпечення виборцю можливості визначити власне волевиявлення шляхом пробиття бюлетеня у спеціальному засобі для голосування; після голосування карту можна було вставити в апарат для підрахунку голосів на виборчій дільниці (на виборчій дільниці) або викинути карту у скриньку, яку перекосили до центрального бюро для підрахунку голосів [17, с. 216].

Системи прямого електронного реєстрування використовуються у таких зарубіжних країнах як Індія, Венесуела, Бельгія, Бразилія та Сполучені Штати Америки. При застосуванні цієї системи, виборці можуть зафіксувати результат свого волевиявлення за допомогою електронного апарату, оснащеного екраном і клавіатурою. Під час застосування вказаної системи не використовуються друковані бюлетені для голосування. Результати проведеного голосування розміщуються на дискеті, жорсткому диску, CD.

Задля забезпечення захисту та проведення перевірки окремі системи копіюють інформацію голосування. Як приклад застосування такої системи можемо навести досвід Бельгії. У цій державі кожен голос одночасно реєструється на індивідуальній карті виборця та на жорсткому диску. Індивідуальна картка є інструментом перевірки даних та захистом у випадку поломки жорсткого диску. Після закінчення голосування інформація з усіх місць голосування узагальнюється у центральному комп'ютері, що визначає результати виборів. Передача відповідних даних на центральних комп'ютер

здійснюється за допомогою інформаційної мережі чи шляхом використання знімних переносних засобів [17, с. 217].

Системи оптичної нумерації є своєрідним поєднанням електронного та традиційного голосування. Відповідні системи передбачають наявність дільниці електронних терміналів (комплексів), що складаються з скануючого пристрою та урни, яка розташовується під ним. Скануючий пристрій зчитує результати волевиявлення виборця в бюлетені. Зокрема, виборець заповнює паперовий бюлетень та опускає його в урну через сканер. Результати проведення голосування отримується тільки після його закінчення у формі роздрукованого протоколу. Така система успішно використовується з 2010 року у Філіппінах [58, с. 39].

Системи голосування через мережу Інтернет, у свою чергу, поділяють на три форми е-голосування, а саме:

1) голосування за допомогою мережі Інтернет в кіоску (кабіні) – виборці голосують на пристроях, які контролюються організацією з електронного управління, що розташовується у публічних місцях (наприклад, у комерційних центрах), водночас, не контролюється цією організацією справжність виборців і фізичне оточення.

2) голосування через мережу Інтернет на виборчій дільниці – при голосуванні виборці використовують електронні пристрої, які знаходяться в офіційно визначених місцях для голосування. Члени виборчих комісій контролюють технічне забезпечення голосування;

3) дистанційне голосування через мережу Інтернет – голосування відбувається без явки виборців на виборчі дільниці, голосування здійснюється за допомогою використання мережі Інтернет. Під час такої форми проведення е-голосування, організацією з електронного управління не контролюються як фізичне оточення, так і електронні пристрої. Виборець входить на визначений веб-сайт, здійснює декілька позначок у формі та натискає «голосувати». Позитивними аспекти застосування такого виду е-голосування є легкий і швидкий підрахунок голосів, що здійснюється за допомогою перфокарт або

оптичного зчитування. Крім того, такий вид голосування дозволяє заощадити кошти, що спрямовані на забезпечення діяльності виборчих дільниць.

Прикладом проведення такої форми е-голосування за допомогою використання мережі Інтернет є Естонія. Зокрема, у 2005 році в цій державі було проведена голосування на місцевих виборах, а у 2007 році така форма голосування була застосована під час проведення парламентських виборів [52, с. 264].

Разом із цим, практика застосування дистанційного голосування через мережу Інтернет має свої недоліки. Впровадження відповідної системи голосування у зарубіжних країнах ускладнюється через відсутність можливості забезпечення надійної інформаційної безпеки.

Щодо передумов впровадження електронного голосування в Україні, то в першу чергу, необхідно зазначити, що чинне виборче законодавство України не закріплює можливість проведення е-голосування, а тільки передбачає можливість використання електронних засобів для організації та проведення виборів.

Водночас, як обґрунтовано зазначає О.В. Токар-Остапенко, в Україні вже запровадженні окремі елементи електронної системи виборів. До яких належить: складання списків виборців, формування виборчих комісій, передвиборча агітація, висування і реєстрація кандидатів, підрахунок голосів, оприлюднення результатів [59].

У 2017 році Міжнародною фундацією виборчих систем спільно з ЦВК України, Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Офісом РЄ в Україні була проведена міжнародна конференція «Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи». Метою проведення цієї конференції було вдосконалення законодавства щодо організації виборчого процесу з використанням ІКТ, а також обміну досвідом із виборними органами зарубіжних країн [7].

У 2020 році Міжнародна фундація виборчих систем спільно з ЦВК України було проведено глобальний семінар «Майбутнє Інтернет-голосування». На

цьому семінарі було обговорено загрози та переваги електронного голосування, зокрема, учасниками було зауважено, що виборці повинні повно розуміти процес онлайн-голосування та акцентовано увагу на необхідності забезпечення ефективного нагляду уповноваженими органами [24].

Міжнародною фундацією виборчих систем були підготовлені звіти «Кібербезпека на виборах в Україні» [19] 2018 року, «Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій» [12] 2020 року, «Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів управління виборами» [16] 2020 року.

У квітні 2020 року громадською мережею ОПОРА було підготовлено «Дорожню карту реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування» в якій серед головних пріоритетів реформ в сфері проведення референдумів і виборів було вказано про більш активне використання інформаційних-комунікаційних технологій у виборах, у липні того ж року громадською мережею було підготовлено «Спільну заяву щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року» [11].

На думку експертів громадської мережі, електронне голосування доцільно впроваджувати тільки при забезпеченні наступних умов:

- 1) довіра громадян до результатів електронних виборів;
- 2) можливість проведення перевірки правильності функціонування системи е-голосування;
- 3) гарантування безпеки системи е-голосування від зовнішнього втручання [66].

Для впровадження електронного голосування в Україні здійснюється відповідна «технічна» підготовка, зокрема:

громадяни України мають можливість перевірити свою присутність у виборчих списках на офіційному веб-сайті Державного реєстру виборців;

впроваджено додаток «Дія», за допомогою цього додатку реалізується концепція «держави в смартфоні», а одним із етапів якого може бути електронне голосування;

впроваджені електронні методи ідентифікації особи (ID-картка, Bank ID, Mobile ID, біометричні закордонний паспорт громадянина України), що у майбутньому можуть бути використані для ідентифікації особи-виборця під час е-голосування;

громадяни України можуть отримати електронний цифровий підпис, що в перспективі може бути використаний у процесі підтвердження волевиявлення виборця під час е-голосування [60, с. 29-30].

Рушійною силою цифровізації в Україні є Міністерство цифрової трансформації України, що було створено у 2019 році. Одним із завдань цього органу є «цифровізація виборів та потрапляння України до топ-20 рейтингу Індексу е-участі ООН» [67]. З метою виконання поставленого завдання перед Міністерством цифрової трансформації України, у 2020 році планувалось пілотне моделювання е-голосування на місцевих виборах [26]. Однак у самому Міністерстві визнають, що основними проблемами впровадження системи електронного голосування залишаються забезпечення безпеки даних та низький рівень довіри суспільства до е-голосування [8].

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши поняття електронної демократії та її основні складові можемо зробити наступні висновки.

Під електронною демократією потрібно розуміти певну форму організації суспільства, в якій за допомогою використання ІКТ громадяни, громадські організації, представники бізнесу можуть бути залучені до участі в державного управління та прийнятті державних рішень.

Електронна демократія потенційно здатна мінімізувати розрив між владою та громадянами, забезпечивши останнім доступ до інформації, участь у процесі державного управління. Електронна демократія є одним із основних засобів розвитку партисипативних відносин у сучасному інформаційному суспільстві.

Для ефективного та оптимального функціонування механізмів електронної демократії важливим фактором є розуміння окремими громадянами, організаціями, урядом загальної концепції е-демократії та призначення її складових. З метою навчання суспільства необхідно використати всі засоби масової інформації та комунікації (телебачення, радіо, Інтернет) для поширення відповідної просвітницької інформації, проводити різноманітні заходи (конференції, семінари), а також проводити спеціальні курси підвищення кваліфікації для державних службовців, які виступають у ролі виконавців планів та програм з реалізації е-демократії.

Досліджено передумови впровадження електронного голосування. Зокрема, визначено, що впровадження електронної демократії в Україні забезпечить громадянину можливість активної участі у суспільному та політичному житті, зробить відкритими та доступними всі гілки державної влади для громадян. Крім того, використання нових електронних технологій у процесі прийняття політичних рішень стане одним із механізмів їх легітимації.

Одним із перспективних напрямів вдосконалення та модернізації виборчого процесу є запровадження електронного голосування. При формуванні систем ефективного захисту та контролю, а також при правильному належному застосуванні сучасних ІКТ, е-голосування зможе забезпечити якісно новий рівень безпеки, прозорості, швидкості та зручності виборчого механізму.

На сьогодні Україна перебуває на етапі забезпечення необхідних законодавчих, технічних і організаційних передумов запровадження системи електронного голосування. У перехідний період, з метою забезпечення необхідних умов для загального електронного голосування, ми підтримуємо пропозиції щодо запровадження змішаної форми голосування паралельно зі звичайною. Із забезпеченням надійного захисту кібер-систем, розвитком ІКТ, поширенням інформаційних навичок серед громадян можна буде поступово здійснювати перехід до дистанційного електронного голосування.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ

2.1. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах

Розробка нових інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема систем е-голосування, безпосередньо вплинуло на процес організації та проведення виборів не тільки на національному рівні, а й також на міжнародному. Враховуючи зазначене, постала необхідність міжнародно-правового регулювання та забезпечення систем електронного голосування.

Основні стандарти та принципи застосування ІКТ у виборчому процесі, в тому числі стандарти, які стосуються впровадження електронного голосування на місцевих виборах, закріплені в наступних нормативних актах Ради Європи, а саме: Доповіді Венеціанської комісії про сумісність віддаленого та електронного голосування зі стандартами РС [73]; Кодексі належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії [86]; Рекомендаціях державам-членам про правові, організаційні та технічні стандарти електронного голосування [74]; Рекомендаціях щодо сертифікації систем електронного голосування [71]; Рекомендаціях щодо прозорості електронних виборів [72] та інших. Крім того, у грудні 2020 року Венеціанською комісією були ухвалені Принципи використання цифрових технологій у виборчих процесах із дотриманням основоположних прав людини [85].

Водночас, вказані вище документи закріплюючи важливі положення щодо організації та проведення виборів, не надають конкретних рекомендацій регулювання питань, пов'язаних із використанням ІКТ під час виборів [60, с. 27]. Єдиним міжнародним документом, в якому закріплені детальні вимоги, що застосовуються до всіх видів е-голосування та підрахунку голосів виборців за допомогою використання ІКТ, рекомендації стосовно впровадження

процедури е-голосування є Рекомендація щодо стандартів електронного голосування, прийнята у 2017 році Радою Європи.

Окрема увага приділена забезпечення кібербезпеки електронних технологій, що використовуються на виборах, а також конкретному застосуванню міжнародно-правових інструментів захисту даних щодо них. Зокрема, у 2019 році Комітетом РЄ з питань Конвенції про кіберзлочинність було підготовлено рекомендації (Настанова Т-СУ № 9 «Аспекти втручання у вибори за допомогою комп'ютерних систем, охоплені Будапештською конвенцією» [75]), що стосувалися застосування Будапештської конвенції у разі настання випадків втручання у вибори за допомогою комп'ютерних систем. Крім цього, Європейською Комісією було розроблено настанови стосовно застосування нормативного акту Європейського Союзу про захист даних у виборчому контексті (GDPR) [18].

У 2019 році була ухвалена Спільна доповідь про вибори та цифрові технології Директорату з питань інформаційного суспільства та протидії злочинності Генерального Директорату з верховенства права і прав людини та Венеціанської комісії [84]. Ця доповідь стосувалась викликів електронної демократії, впливу мережі Інтернет та соціальних медіа на виборчих процес і демократичний розвиток у цілому.

Інформаційні технології у глобальному масштабі застосовуються для проведення електронних виборів різних рівнів, починаючи від місцевих виборів до національних виборів глави держави. У багатьох країнах світу експериментально були проведені вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування за допомогою електронного голосування з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому, моделі електронних виборів у кожній країні по-різному реалізуються і варіюються від використання сканерів для паперового голосування до використання сучасних технологій для електронного голосування, що здійснюється за допомогою мережі Інтернет.

Експерименти з впровадженням системи електронного голосування не скрізь пройшли успішно, і не у всіх країнах отримали державну підтримку. Наприклад, у Великій Британії та Фінляндії були протестовані моделі електронних виборів, які проводяться за допомогою служб обміну текстовими повідомленнями (SMS) та мобільних додатків. Однією з перших почала займатися проблемами електронного голосування 1997 році Велика Британія: була створена спеціальна урядова робоча група, проведені пробні тести на місцевих виборах у кількох графствах. На початку 2000-х років проводилися масштабні тести, у низці регіонів з'явилася можливість голосувати через мережу Інтернет та через мобільні телефони. У порядку експерименту було дозволено голосувати через мережу Інтернет, по мобільному та звичайному телефону на місцевих виборах у Ліверпулі [17, с. 217].

Однак за підсумками проведення зазначених експериментів дані моделі електронних виборів не отримали належної підтримки від держави і в результаті не були затверджені як діючий інститут електронної демократії. Донедавна лише в Естонії було введено на державному рівні проведення національних виборів шляхом електронного голосування з використанням мережі Інтернет як альтернативи виборам із застосуванням виборчих бюлетенів у паперовому вигляді.

На сьогодні як позитивні приклади реалізації пілотних проектів електронних виборів різних рівнів, а також впровадження системи електронного голосування на державному рівні можна виділити такі країни, як Естонія, Норвегія, Швейцарія, Франція та Австралія. Вважаємо за необхідне детальніше розібрати механізми роботи електронного голосування у вказаних державах.

Першою державою, яка успішно реалізувала пілотні проекти з використання електронного голосування на виборах і закріпила їх на державному рівні, була Естонія. За період з 2005 року до 2013 року в Естонії шість разів проводилося електронне голосування на місцевих виборах, а також на виборах до національного парламенту та Європейського парламенту. У 2015

році електронне голосування в Естонії стало проводитися на постійній основі як альтернатива традиційним виборам на всій території держави [52, с. 263].

Модель електронного голосування в Естонії будується наступним чином. Спочатку кожен виборець за допомогою мережі Інтернет встановлює на свій персональний комп'ютер, планшетний комп'ютер або мобільний пристрій програмне забезпечення (додаток), за допомогою якого відбувається з'єднання користувача із системою для голосування. Потім виборець проходить процедуру аутентифікації (підтвердження особи виборця), яка проводиться за допомогою спеціальної індивідуальної ID карти, що є у кожного громадянина Естонії. Вказана «ID-картка» вставляється виборцем у комп'ютерний пристрій, після чого він вводить свій індивідуальний PIN-код і його особа вважається встановленою [52, с. 264].

У Норвегії успішно пройшли випробування пілотні проекти електронних виборів, проведених у 2011 та 2013 роках. У вказаний період електронне голосування використовувалося в Норвегії як на виборах до місцевих органів влади, так і на виборах до органів державної влади, наприклад на виборах депутатів до однопалатного парламенту Норвегії – Стортинг. Механізм проведення електронного голосування був запозичений у Естонії. Для того, щоб проголосувати на виборах дистанційно, а саме за допомогою мережі Інтернет, усім бажаючим громадянам Норвегії було видано спеціальні картки, які є аналогом естонських «ID-карт», за допомогою яких виборці могли пройти на своєму персональному комп'ютері процедуру автентифікації та віддати свій голос за того чи іншого депутата. Вже у 2013 році понад 250 000 виборців у Норвегії отримали право реалізувати своє активне виборче право у мережі Інтернет [62, с. 309].

У Швейцарії з 2004 року проводиться офіційне тестування системи електронного голосування за допомогою Інтернету під назвою «E-Voting». Такі тестування проводяться на всіх трьох рівнях голосування, а саме на місцевому рівні, на рівні кантонів та на рівні Конфедерації [63, с. 117].

Система електронного голосування Швейцарії «E-Voting» також схожа на естонську модель електронного голосування, тобто здійснюється за допомогою спеціальних «ID-карт», але при цьому сам механізм реалізації зазначеної системи значно відрізняється від досвіду Естонії. Зокрема, першою відмінністю можна назвати добровільний характер встановлення системи електронного голосування. Якщо в Естонії електронне голосування запроваджено на всій території держави, то в Швейцарії кантонам надано право приймати або не приймати систему електронного голосування, і у разі їх згоди прийняти цю систему, вони отримують спеціальний дозвіл від федерального органу виконавчої влади – Федеральної ради Швейцарії. Відповідно до цієї умови необхідно враховувати, що у разі прийняття кантоном системи «E-Voting» та отримання на реалізацію даної системи спеціального дозволу від Федеральної ради Швейцарії, електронне голосування може проводитись як на рівні кантону, так і на місцевому рівні, але в межах зазначеного кантону. Другою відмінністю механізму реалізації системи електронного голосування є обмежене коло виборців, які можуть голосувати за допомогою Інтернету. В Естонії всі громадяни цієї країни можуть взяти участь в електронному голосуванні на виборах усіх рівнів, тоді як у Швейцарії право визначати, хто може проголосувати через мережу Інтернет, віддано самим кантонам.

У Франції електронне голосування було використане під час виборів до національного парламенту. У 2003 році за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій були проведені електронні вибори до верхньої палати парламенту – Сенат Франції, а у 2012 році до нижньої палати парламенту – Національних зборів Франції. Для того, щоб проголосувати дистанційно на зазначених виборах, громадяни Франції повинні були встановити на свій персональний комп'ютер спеціальне програмне забезпечення «Java Virtual Machine» (JVM) і пройти реєстрацію на Інтернет-сайті для підтвердження свого наміру голосувати через мережу Інтернет [65, с. 78].

В Австралії було розроблено систему електронного голосування «EVACS». Починаючи з 2000 року тестові випробування системи «EVACS»

проводилися в Австралії на рівні кількох штатів, де брати участь у них могли всі мешканці вказаних штатів, які мають право голосувати, включаючи і тих громадян, які під час проведення виборів перебували за межами свого штату. Позитивним результатом впровадження системи е-голосування є можливість участі у виборах осіб з інвалідністю. До 2011 року всі штати Австралії надали можливість особам з інвалідністю, зокрема особам з вадами зору, проголосувати або дистанційно, шляхом звичайного телефонного дзвінка оператору виборчої комісії, або проголосувати за допомогою використання мережі Інтернет [78, с. 9].

Таким чином, перехід з традиційної системи голосування до електронного голосування є лише питанням часу. У подальшому такий важливий механізм електронної демократії як е-голосування не буде розглядатися як «додаткова функція», а стане невід'ємною частиною виборчого процесу і буде визнано у більшості розвинених країн, включаючи й Україну, як нову сучасну форму прояву безпосередньої демократії.

2.2. Інформаційно-технологічне забезпечення та правове регулювання електронного голосування в Україні

На сьогодні виборча система України стоїть перед рядом проблеми, які впливають на її розвиток, зокрема, збройний конфлікт спричинений вторгненням російської федерації на територію України, маніпулювання результатами виборів, повільний підрахунок голосів, низька явка тощо. Метою впровадження електронних виборів є вирішення вказаних проблем, у тому числі за рахунок впровадження системи е-голосування.

Інформаційно-технологічне забезпечення є необхідною складовою у процесі впровадження електронного голосування.

На даний момент в Україні сформовані та впроваджено в дію такі комп'ютерні системи як:

1) автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців». Метою цієї системи є організація процесу складання та державного обліку списку виборців;

2) єдина інформаційно-аналітична система «Вибори», завданням якої є інформатизація процесів проведення виборів, референдумів, а також забезпечення електронного супроводу діяльності виборчих комісій і ЦВК України.

Міністерство цифрової трансформації України працює над розробкою інформаційного-технологічного забезпечення електронного голосування в Україні. Загалом Мінцифри України зроблені наступні заходи щодо впровадження електронного голосування: розроблене концепцію пілотного проекту електронного голосування на виборчих дільницях, що знаходяться за кордоном; разом із зацікавленими сторонами сформоване спільне бачення цифровізації виборів [60, с. 28]. Також у 2021 році Мінцифри України було презентовано 94 проекти цифрової трансформації, серед яких проект «Е-Демокртія», яким передбачено впровадження електронних референдумів і виборів [25].

Мінцифри України розробляє проект «The Vote», який передбачає надання можливості виборцям голосувати онлайн на виборах у 2024 році [60, с. 32].

Крім Мінцифри України, активну участь у дослідженні питань впровадження електронних технологій у процес голосування на виборах бере ЦВК України. На Центральну виборчу комісію України покладена розробка плану формування Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи ЦВК, завданням якої є забезпечення єдиної платформи та об'єднання автоматизовані інформаційні системи [59].

У 2020 році ЦВК України та Міжнародною фундацією виборчих систем було ухвалені рішення щодо підготовки до використання інформаційно-комунікаційних технологій у виборчу систему. Зокрема, ЦВК України організовано нагляд за реалізацією проекту міжнародної технічної допомоги «Посилення кібербезпеки і прозорості виборчих процесів в Україні» [36].

Складна епідеміологічна ситуація та карантинні обмеження зумовило неможливість реалізації пілотного проекту застосування е-голосування на місцевих виборах у 2020 році. Водночас, ЦВК України було спростовано можливість реалізації зазначеного пілотного проекту, основними аргументами були: низький рівень довіри суспільства до системи електронного голосування та невідповідність технічної бази [59].

Міжнародними експертами також були вказані перешкоди для реалізації пілотного проекту впровадження е-голосування на місцевих виборах, а саме:

- 1) ризик кібератак і технічних збоїв, особливо під час збройного конфлікту;
- 2) низький рівень довіри виборців до електронного голосування;
- 3) відсутність захищеної системи цифрової ідентифікації виборців і технологічної інфраструктури;
- 4) у разі невдалого пілотування проекту, може бути знижений рівень довіри суспільства до ініціатив в сфері розвитку е-демократії в Україні [57].

Також у січні 2021 року була проведена онлайн-конференція «Місцеві вибори 2020 року в Україні: висновки та рекомендації», під час якої було обговорено питання впровадження електронних технологій і засобів у виборчий цикл [61].

Згідно із положеннями Стратегічного плану Центральної виборчої комісії України на 2020-2025 року в рамках Стратегічного напрямку «Технологічна модернізація» закріплена Стратегічна ціль 5.1. «впровадження новітніх технологій у виборчий процес, реалізація якої передбачає здійснення аналізу можливостей застосування електронних технологій у виборчий процес, їхнього пілотування та подальшого використання успішних практик» [42].

Система е-голосування потребує поступового впровадження у національний виборчий процес. Як було зазначено у попередньому розділі даного дослідження до електронного електронних технологій голосування відносяться оптичні системи сканування бюлетенів, кіоски для голосування, перфокарти, кіоски для голосування та використання мережі Інтернет.

Питання організації та проведення виборів врегульовані Конституцією України, Виборчим кодексом України, Законом України «Про Державний реєстр виборців», Законом України «Про Центральну виборчу комісію» та іншими нормативно-правовими актами.

Чинним виборчим законодавством України передбачено, що процес організації та проведення виборів здійснюється шляхом використання бюлетенів для голосування. Проведення виборів за допомогою такого методу вимагає залучення великої кількості осіб, які беруть участь в підготовці та організації виборів, оновленні списків виборців, їх перевірка, підрахунку голосів, формування вихідної інформації тощо.

Отже, існуюча національна виборча система України є затратною та потребує нових якісних змін та модернізації шляхом впровадження новітніх ІКТ у виборчий процес.

Питання впровадження електронного голосування в національну виборчу систему України перебуває на стадії обговорення експертами та політиками в межах публічного урядування та цифровізації адміністративних послуг.

Як обґрунтовано вказує О.В. Токар-Остапенко проведення змін в сфері виборчої системи та виборів ж складним і дискусійним процесом, під час здійснення якого передбачається ретельна підготовка та узгодження питань, а також співпраця між зацікавленими сторонами [60, с. 35].

Використання новітніх ІКТ у процесі е-голосування потребує внесення змін до чинного законодавства України, яке, в свою чергу, є довготривалим процесом та може вплинути на відтермінування запровадження системи е-голосування на виборах.

Е-голосування є обов'язковою складовою провадження електронної демократії в нашій державі. Відповідно до вище зазначеної Концепції розвитку електронної демократії в Україні від 08 листопада 2017 року, державою в особі уповноважених органів реалізуються такі заходи щодо впровадження е-голосування як формування нормативно-правової бази та розробка сучасних методів електронної ідентифікації виборів та інші [44].

Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства України від 17 січня 2018 року визначено, що електронне голосування є одним з перспективних напрямів розвитку цифрової економіки та суспільства, а забезпечення можливості голосування через використання мережі Інтернет сприятиме спрощенню процедури волевиявлення, підвищенню кількості громадян, залучених до виборчого процесу, а також загальної оперативності отримання результатів [45].

В Україні створена початкова законодавча база, яка може бути використана для правового забезпечення електронного голосування в подальшому.

Зокрема, Законом України «Про Державний реєстр виборців» визначено, що Реєстр ведеться в електронній формі (стаття 13), також особа може подати заяву до внесення її даних до Реєстр у електронній формі за допомогою використання електронного цифрового підпису (стаття 19) [28].

Положеннями Виборчого кодексу України прийнятого 19 грудня 2019 року передбачено використання інформаційно-комунікаційних технологій під час реєстрації або уточнення даних про виборців у Державному реєстрі виборців. Статтю 18 Виборчого кодексу України передбачено, що «Центральна виборча комісія України може прийняти рішення про впровадження програмних і технічних засобів, інноваційних технологій у процесі організації та проведення виборів у формі пілотного проекту або проведення експерименту щодо: голосування виборців на виборчій дільниці; проведення підрахунку голосів; складання протоколів про підсумки, підрахунок та результати голосування за допомогою використання інформаційно-аналітичної системи» [6]. У даному контексті необхідно враховувати, що поняття «інноваційних технологій» у статті 18 Виборчого кодексу України маю широкий зміст, до якого входять різні програмно-технічні рішення щодо організації та проведення виборів. Інноваційні технології можуть передбачати впровадження системи е-голосування, системи обробки виборчих бюлетенів, спеціальної програми для складання підсумкового протоколу результатів виборів тощо.

Організаційні та правові засади надання електронних довірчих послуг визначені у Законі України «Про електронні довірчі послуги» [33]. Вказаний нормативно-правовий акт є підґрунтям для запровадження сучасних електронних методів ідентифікації особи в Україні.

Принципи, напрями та основні завдання державної політики стосовно кібербезпеки, повноваження уповноважених органів у зазначеній сфері закріплені у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [37].

У контексті дослідження стану розвитку правового регулювання е-голосування необхідно проаналізувати подані до українського парламенту проєктів законодавчих актів, які були спрямовані на врегулювання питань застосування електронного голосування.

1) Проєктом Закону «Про Концепцію запровадження системи електронного голосування в Україні» № 8656 від 10 червня 2011 року була передбачена можливість дистанційного (віддаленого) доступу до системи голосування [51].

2) Проєктом Закону «Про державну програму запровадження електронного голосування» № 10079 від 17 лютого 2012 року було запропоновано можливість дистанційного голосування через надіслані SMS або через використання мережі Інтернет [50].

3) Проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо електронного виборчого процесу» № 4404 від 13 квітня 2016 року передбачав впровадження системи оптичного сканування бюлетенів і електронних протоколів щодо встановлення результатів виборів [49].

4) Проєктом Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування» № 10129 від 06 березня 2019 року було запропоновано запровадити систему голосування під час виборів шляхом застосування інтернет-голосування [48].

5) Проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства » № 3485 від 18 травня 2020 року передбачає впровадження машинного голосування; складання протоколів про підрахунок голосів і результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи [47].

Підсумувавши вищенаведене, можемо зробити висновки, що використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій щодо впровадження електронного голосування потребує внесення відповідних змін та вдосконалення чинного законодавства України.

На сьогодні до Верховної Ради України подано ряд законопроектів, спрямованих на вдосконалення виборчого процесу шляхом впровадження електронного голосування, що вказує на усвідомленість представників влади важливості створення належних умов використання новітніх ІКТ під час проведення та організації виборів, та модернізації виборчого процесу в цілому. Водночас, аналіз наявних законодавчих ініціатив дозволяє стверджувати про відсутність єдиного підходу до моделі е-голосування та підходу до його впровадження.

Висновки до розділу 2

Узагальнено міжнародний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах та зроблені наступні висновки.

Міжнародні стандарти в сфері впровадження системи електронного голосування у процес організації та проведення виборів мають важливе значення. Радою Європи було започатковано регулювання електронних технологій, які використовуються під час процесу голосування та підрахунку голосів. Головною ідеєю прийнятих міжнародних документів у досліджуваній сфері є те, що всі цифрові рішення для виборів повинні відповідати тим принципам, які застосовуються для проведення демократичних виборів. Також окрема увага приділяється кібербезпеці електронних технологій, що

використовуються на виборах, а також конкретному застосуванню міжнародно-правових інструментів захисту даних щодо них.

На сьогодні у багатьох розвинених країнах світу система електронного голосування успішно пройшла випробування, і навіть у деяких державах була прийнята на національному рівні, а не тільки на місцевому рівні або на рівні суб'єкта федерації. Однак більшість країн все ще дивляться з застереженням на електронне голосування і не поспішають реалізовувати пілотні проекти у цій сфері. У даному випадку можемо вести мову про наявність такого державного принципу, як принципу «обережності», коли держава, не розуміючи як повинен діяти той чи інший механізм і можливих наслідків, до яких може призвести впровадження такого механізму, всіляко намагається уповільнити сам процес впровадження або ж зовсім відмовляється від нього, посилаючись на те, що це може призвести виключно до негативних наслідків. Україна не є в цьому випадку винятком, оскільки нині наша держава перебуває лише на стадії підготовки до реалізації пілотних проектів щодо впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах та виборах до органів державної влади.

Впровадження системи електронного голосування в виборчу систему України набуває свою актуальність завдяки стрімкому розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Україна є державою з високим науково-технічним потенціалом, в якій сформовані технічні та правові передумови запровадження системи електронного голосування на виборах.

Застосування нових ІКТ у процесі голосування на виборах вимагає застосування інтегрованого підходу та системного мислення під час вибору моделі е-голосування, комплексної підготовки, визначення координуючого та відповідального органу за процесом впровадження електронного голосування в Україні. У процесі модернізації та вдосконалення інформаційно-технічного забезпечення механізму е-голосування в нашій державі повинні бути враховані наступні умови: розробка необхідного сертифікованого програмного та апаратного забезпечення проведення е-голосування; тестування надійності та

захищеності системи е-голосування перед її впровадженням; залучення представників громадськості, виборців до процесу проектування системи е-голосування з метою тестування зручності використання такої системи та виявлення можливих недоліків у її використанні; забезпечення необхідного рівня готовності системи ідентифікації виборців, захисту даних і кібербезпеки; відповідність ІКТ з наявними ініціативами щодо впровадження системи е-голосування.

Надаючи загальну характеристику інформаційно-технологічного забезпечення та правового регулювання електронного голосування можемо зазначити, що в Україні створена початкова законодавча база, яка може бути використана для правового забезпечення електронного голосування в подальшому. Разом із цим, можемо визначити основні вектори розвитку та вимоги до правового забезпечення електронного голосування, а саме: нормативно-правова база повинна відповідати міжнародним і європейським стандартам е-голосування; враховувати соціокультурні, географічні та історичні особливості України; передбачати інструменти регулювання процесу імплементації е-голосування.

Також ми підтримуємо позицію експертів щодо необхідності ухвалення спеціального закону, який стосувався е-голосування на парламентських, президентських і місцевих виборах.

РОЗДІЛ 3. ПЕРЕСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ НА МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ

3.1. Дискусійні аспекти запровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні

У попередніх розділах даного дослідження були зроблені висновки про те, що електронне голосування є об'єктивною відповіддю на виклики сучасної дійсності розвитку виборчого процесу. З одного боку, оскільки всі сфери суспільного життя набувають «електронного формату», державне та місцеве управління цифровізується, то виборчий процес, у тому числі, організація та проведення місцевих виборів, не може залишатися поза цифровими технологіями. З іншого – недосконалість традиційних форм голосування за допомогою паперових бюлетенів у всьому світі веде до зниження рівня довіри громадян, особливо до молоді, до виборів. Як наслідок має місце втрата інтересу до виборів у значної, а часом і більшої частини населення, що виявляється у низькій явці виборців, особливо на місцевих виборах. Все це потребує розвитку форм електоральної участі громадян в управлінні публічними справами, насамперед голосування на виборах.

Використання технологій електронного голосування, в тому числі на місцевих виборах спрямоване на вирішення таких актуальних завдань виборчого процесу як:

1) підвищення доступності процедури голосування, зокрема можливості віддаленого голосування. Використання електронних технологій підвищить доступність місцевих і державних послуг для населення. Електронні звернення громадян, електронні покупки, електронні черги, дистанційна робота стали реальністю. Очевидно, що електронне голосування, зокрема дистанційне, важлива частина електронної реальності, цифровізації політичної сфери;

2) підвищення загальної привабливості виборів, довіри до них та явки виборців. Електронне голосування має не просто зробити вибори зручнішими для громадян, але сприяти справжньому народовладдю, залученості більшості до

прийняття рішень на державному та місцевому рівнях, насамперед, визначення осіб, які будуть представляти представлятиме інтереси населення;

3) зменшення фінансових витрат на процедури виборів. Для місцевих бюджетів будь-яка економія буде бажаною з огляду на глобальну нестабільність економіки. Зрозуміло, економія не може вести до зниження якості чи прозорості [5, с. 264-265].

Водночас, не зважаючи на вищезазначені переваги впровадження електронних технологій у виборчий процес існує дискусія щодо необхідності та доцільності впровадження електронного голосування в сучасних організаційно-правових умовах.

У першу чергу необхідно вказати на важливість ставлення суспільства до ІКТ. Оскільки громадянське суспільство повинно бути готовим до впровадження технологій е-голосування. Крім того, система електронного голосування повинна володіти високим рівнем легітимності у суспільстві. Як справедливо зауважує О.З. Романчук, враховуючи досвід окремих зарубіжних країн, кібербезпекові та технічні проблеми є лише частиною комплексної «головоломки», яка складається з політичних і соціальних компонентів, а також технічних і криптографічних чинників. Новітні інформаційно-комунікаційні технології вводять такі поняття як верифікація, криптографія та інші, через складність яких громадянам, політичним партіям, органам місцевого самоврядування та органам державної влади доведеться витрати чимало часу на те, щоб в них розібратись [54, с. 71].

Варто погодитись із думкою Ю. Кудрявцева, який вказує, що загальним питанням у всіх випадках, є певний рівень готовності держави та суспільства щодо сприйняття та прийняття нововведень як корисних і потрібних для всього суспільства у цілому, та окремого громадянина зокрема [23, с. 64].

В окремих випадках електронне голосування може порушувати усталені конституційні цінності в державі. Зокрема, у своєму рішенні суд Федеративної Республіки Німеччини вказав, що будь-який різновид системи е-голосування суперечить Основному Закону, оскільки у виборців немає жодної можливості

дізнатись яким чином комп'ютери враховують їх голоси, а кожна нова система повинна бути придатною для використання та зрозумілою для людини, яка не є фахівцем у цій сфері, які і система, яку вона замінює (у даному випадку папір та руча для заповнення виборчого бюлетеня) [83].

Проаналізувавши це рішення суду, можемо зробити висновок, що запровадження е-голосування в цій державі на сьогодні є неможливим.

Щодо забезпечення інформаційної безпеки під час впровадження електронного голосування виникають наступні питання, які потребують врегулювання. Яким чином сервер виборчої комісії підтвердить особу виборця. Якими засобами можна запобігти неправдивості голосування (від імені інших виборців). Така проблема має і зворотну сторону: як виборець може перевірити, що він отримав доступ саме до сайту виборчої комісії, а не до шахрайського ресурсу. Відповісти на ці питання може запровадження системи електронного цифрового підпису, що функціонує за принципом «відкритого» та «закритого» ключів. Електронні ключі (електронні цифрові підписи), як серверу виборчої дільниці, так і виборцю, можуть видаватися уповноваженим державою органом. Доступ до сайту виборчої комісії для волевиявлення громадян здійснюється за допомогою «відкритого» ключа. Результат голосування шифрується «закритим» ключем і відправляється на сервер «Забезпечення анонімності голосування» [20, с. 84].

Для забезпечення анонімності електронного голосування повинні бути використані сервери деперсоніфікації, що не зберігають цю інформацію.

Дискусійним аспектом також є можливість протидії негативним новітнім загрозам. Зокрема, у 2014 році був зламаний офіційний сайт ЦВК. Крім того, спроби несанкціонованого входження у електронні системи обробки голосів виборців були у таких державах як Сполучені Штати Америки та Південно-Африканська Республіка. У зв'язку з чим, запроваджуючи та використовуючи ІКТ на виборах, уповноважені органи повинні бути впевнені, що відповідне технічне рішення відповідає законодавчим вимогам, є високої якості, надійним і безпечним. Сертифікація електронних технологій для застосування їх під час

проведення виборів є одним із способів підтвердження надійності відповідних технологій. Разом із цим, на сьогодні відсутній уніфікований міжнародний технічний стандарт, що може використовуватись під час проведення виборів [54, с. 74]. Саме тому на уповноважений державою орган повинно бути покладено завдання щодо розробки вимог сертифікації ІКТ та забезпечення відповідності системи таким вимогам.

На останніх парламентських виборах в Україні у 2019 році ці питання набули ще більшої актуальності. Під час проведення цих виборів Центральна виборча комісія зіткнулася з великою кількістю інформаційних атак, спрямованих на дезінформацію суспільства та делегітимізацію процесу організації та проведення виборів. Одним із проявів таких атак було надходження повідомлень про те, що всі рішення ЦВК є такими, що суперечать чинному законодавству, фальсифікують вибори та у цілому є недемократичними. Суб'єкти, які поширювали відповідну інформацію маніпулювали необізнаність виборців і основними принципами демократії, порушуючи конституційні права та свободи громадян [10, с. 8].

Для багатьох виборців, не знайомих із принципами роботи системи електронного голосування, це буде питання довіри. Загалом довіра до електронних засобів голосування – одна з найактуальніших проблем.

Спрощення виборчого процесу, у тому числі шляхом впровадження електронного голосування не повинно здійснюватися на шкоду довірі громадян до результатів волевиявлення та не порушувати міжнародні зобов'язання України. У зазначеному контексті М.В. Афанасьєва зазначає про існування особливих ризиків, зокрема, військова агресія російської федерації. В умовах повномасштабного вторгнення на сьогодні немає можливості пересвідчитися у правдивості ідентифікації виборців і результатів виборів [2, с. 20].

У листопаді 2021 року було проведено соціологічне опитування громадян України щодо довіри до е-голосування. Результати опитування засвідчили, що 69% громадян не довіряють онлайн-голосування, а серед респондентів старше шістдесяти років склала 76,8% [82]. Формування та збереження довіри населення

щодо необхідності впровадження системи е-голосування вимагає спільної роботи громадянських інститутів та органів державної влади.

Стосовно електронного голосування довіра громадян забезпечується дотриманням принципу транспарентності, створенням таких механізмів, які були б прозорі для виборців і могли бути перевірені інститутами громадянського суспільства та окремими зацікавленими громадянами. Це стосується не лише безпосередньої процедури голосування, але всіх стадій виборчого процесу.

З метою захисту виборчих прав громадян необхідно модернізувати механізми адміністративної та кримінальної відповідальності стосовно електронного голосування. Одним із головних чинників, які необхідно враховувати при розробці заходів юридичної відповідальності, є посилення протидії як фальсифікації волевиявлення виборців, так і тиску на виборця, у тому числі, й непрямого. Зокрема, заборона передвиборчої агітації в мережі Інтернет у «день тиші» або безпосередньо в день голосування декларується, але складно забезпечується на практиці. Основним компонентом будь-яких виборчих технологій, у т. ч. електронних. Також базовою умовою для правильного функціонування будь-якого способу голосування є довіра громадян до виборчої системи.

Таким чином, впровадження системи електронного голосування є складним.

Така система має як свої переваги, так і свої недоліки.

До переваг е-голосування можемо віднести: зручність; достовірність результатів голосування внаслідок виключення адміністративного впливу чи «людського фактору»; економія бюджетних коштів внаслідок скасування дільничних виборчих комісій; швидкий підрахунок голосів голосування; прозорість (інформування виборців), політична «включеність» громадян.

Недоліками системи е-голосування є: цифрова нерівність; відсутність довіри суспільства; недотримання принципу таємниці голосування; вразливість системи передачі інформації через мережу Інтернет в частині можливих

комп'ютерних збоїв; відсутність розвиненої системи законодавства в сфері проведення електронного голосування на виборах.

Шляхами вирішення вказаних дискусійних аспектів впровадження електронного голосування може бути. По-перше, залучення основних соціальних суб'єктів до запровадження системи е-голосування, дозволяючи висловлювати власні пропозиції щодо її вдосконалення та надаючи таким суб'єктам повний доступ до інформації про цю систему. По-друге, забезпечення поінформованості та обізнаності громадян є складовою частиною підвищення громадської довіри до системи електронного голосування. Крім того, діалог із громадянами щодо використання електронного голосування у виборчому процесі є обов'язковим. По-третє, забезпечення багатопартійної підтримки у прийнятті законодавчих змін, спрямованих на впровадження системи електронного голосування у виборчий процес.

3.2. Забезпечення механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів

Надзвичайні ситуації техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного характеру, що складають реальну загрозу державі та суспільству, створюють екстраординарні умови для здійснення покладених повноважень на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, та вимагають особливого організаційного, правового, фінансового, інституційного, технічного та матеріального забезпечення. Вказані заходи мають на меті запобігання, подолання та протидію негативних наслідків ситуацій надзвичайного характеру.

Чинне конституційне законодавство України передбачає запровадження особливих правових режимів з метою захисту життя і здоров'я громадян, конституційного ладу держави, забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави, відновлення нормальних умов функціонування інститутів громадянського суспільства та органів публічної влади. Зміст зазначених правових режимів передбачений такими нормативно-правовими

актами як: Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [40], Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [41], Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [35], Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [34] тощо.

Метою запровадження особливих правових режимів є не тільки зміна повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування, але й певні відступи від міжнародних стандартів прав людини. Основний Закон України оперує такими поняттями як надзвичайний і воєнний стан, стан зон надзвичайної екологічної ситуації. Введення надзвичайного чи воєнного стану здійснює безпосередній вплив на реалізацію виборчих прав (активних і пасивних), проведення виборів і виборчого результату в цілому.

Під час надзвичайних ситуацій законна мета захисту конституційного ладу та забезпечення конституційних прав і свобод може виправдати відкладення виборів.

У березні 2020 року Всесвітньою організацією охорони здоров'я було оголошено пандемію у зв'язку із поширенням хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 [21, с. 22]. Поширення вірусу вплинуло й на виборчі процеси. Насамперед, це пов'язано з тим, що вибори ж масовим заходом, зокрема під час проведення голосування створюються умови для передачі віруси при скупченні громадян. В результаті запровадження карантинних обмежень більше ніж у 79 країнах вибори були відтерміновано. У різних країнах відтермінування відбувалось як на декілька тижнів, так і на один рік [77].

Під час дії особливих правових режимів, незважаючи на заходи в сфері боротьби з вірусом COVID-19, держава повинна, ухвалювати рішення щодо того, які обмеження можуть бути певним компромісом під час виборчого процесу. Враховуючи принцип демократизму, відтермінування проведення виборів можуть викликати певну занепокоєність в суспільстві, оскільки в державах із республіканською формою правління вибори повинні відповідати таким критеріям як періодичність і змінюваність обраних працівників. Під час

карантинних обмежень цілком обґрунтовано виникає питання щодо наявності та обґрунтованості причин для відтермінування виборів. Оскільки з однієї сторони, проведення масових заходів на різних етапах виборчого процесу (наприклад, агітаційні заходи, зїзди політичних партій тощо) піддають ризику життя та здоров'я виборців, то з іншої – відтермінування виборів може призвести для неефективності виборчих процедур, зниження якості виборчого процесу, порушення виборчих стандартів та ін. Отже, у таких умовах виникають питання в частині того, чи доцільно проводити заплановані заходи, і якщо ї проводити, то в який спосіб [21, с. 23].

В умовах дії карантинних обмежень питання альтернативних способів голосування набуло актуального значення.

У таких умова виборчі кампанії почали проводитись із використанням соціальних мереж та онлайн платформ в мережі Інтернет. При цьому всі протиепідемічні заходи дотримуються, оскільки перетинання потоків виборів є обмеженою. Кандидати на виборчі посади та політичні партії обговорювали плани своєї діяльності у соціальних мережах за допомогою електронних зібрань.

Також загрозу громадському здоров'ю під час виборів становить вимога голосування виборців на виборчій дільниці особисто. Однією з наймасовіших подій під час проведення виборів ж день голосування. У зв'язку з цим почали активно обговорюватись можливість впровадження альтернативних способів голосування з метою мінімізації завдання шкоди здоров'ю виборців. Такими альтернативними способами голосування стали мобільне голосування, голосування за довіреність, віддалене голосування (онлайн або поштою) [22, с. 304].

Під час дії в Україні карантинних обмежень голосування за допомогою електронних технологій не застосовувалось у зв'язку з відсутністю техніко-технологічної складової та законодавчого забезпечення цього способу волевиявлення виборів.

Таким чином, пандемія COVID-19 фактично надала поштовх у запровадження новітніх ІКТ у процес організації та проведення виборів,

розвиток систем електронного голосування. Крім того, пандемія COVID-19 засвідчила факто того, що держави повинні розробляти та запроваджувати, крім протиепідемічних заходів, ще й альтернативні способи організації та проведення виборів, у тому числі електронне голосування, при цьому, запровадження відповідних заходів повинні відповідати європейським стандартами та бути завчасно імплементованими внутрішнє законодавство держави.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року російської федерації в Україну на всій території нашої держави Указом Президента України був введений в дію правовий режим воєнного стану.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «воєнний стан є особливим правовим режимом, який вводиться в Україні чи у окремих її місцевості у разі збройного нападу на Україну, збройної агресії проти України, а також у випадку існування небезпеки для територіальної цілісності та незалежності держави» [40].

Щодо проведення місцевих виборів, то згідно із положеннями статті 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» проведення місцевих виборів під час дії правового режиму воєнного стану заборонено [40].

Водночас, необхідно зазначити, що в Україні був період коли був введений правовий режим воєнного стану та одночасно на окремих місцевостях проводились місцеві вибори. А саме Указом Президента України № 393/2018 від 26 листопада 2018 року «Про введення воєнного стану в Україні» було введено воєнний стан строком на 30 діб у десяти областях України, а саме у Донецькій, Луганській, Харківській Херсонській, Миколаївській, Запорізькій, Вінницькій, Сумській, Одеській, Чернігівській областях [27].

ЦВК України було призначено перші місцеві вибори на 23 грудня 2018 року у 125 об'єднаних територіальних громадах, до складу яких входило 492 сільські ради, 27 селищних рад, 15 міських рад та 534 місцеві ради [38]. Також у 26 громадах на зазначену дату було призначені додаткові вибори депутатів селищних і сільських рад [31].

Введення на окремій місцевості воєнного стану призвело до скасування виборів у 45 об'єднаних територіальних громадах та додаткових виборів у – 7. ЦВК України було зазначено, що відповідні вибори буде проведено після скасування дії правового режиму воєнного стану. Зокрема, ЦВК України було прийнято постанову № 233 від 29 листопада 2018 року «Про деякі питання організації підготовки та проведення місцевих виборів в окремих регіонах України, в яких введено воєнний стан», у цьому документі було звернено увагу учасників виборчого процесу місцевих виборів на необхідність неухильного дотримання вимог законодавства про правовий режим воєнного стану стосовно заборони проведення виборів в тих областях, в яких запроваджено воєнний стан [29].

Разом із цим в окремих областях України виникли проблеми щодо завершення виконання вимог чинного на той період Закону України «Про місцеві вибори», а конституційне законодавство України ці питання не регулювало. ЦВК України виходила із власних загальних повноважень відповідно до Закону України «Про Центральну виборчу комісію», враховуючи те, що чинне на той час виборче законодавство України не закріплювало окремих повноважень в умовах дії воєнного стану. У зв'язку з цим, ЦВК України було прийнято постанову № 236 від 30 листопада 2018 року «Про деякі питання реалізації Закону України «Про місцеві вибори» у зв'язку з набуттям чинності Указом Президента України від 26 листопада 2018 року № 393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні». Відповідно до положень прийнятого акту було вказано про необхідність припинення територіальними виборчими комісіями наступної реалізації заходів стосовно здійснення виборчого процесу (місцевих виборів), а тим територіальним виборчим комісіям в період дії яких виникли підстави для призначення проміжних або повторних місцевих виборів у період дії воєнного стану – не призначати їх. Крім того, органи введення Державного реєстру виборців повинні були припинити виготовляти списки для проведення голосування на місцевих виборах і іменні запрошення, а також необхідно було повернути грошову заставу суб'єктам внесення [30].

Незважаючи на те, що воєнний стан у цих областях був скасований 26 грудня 2018 року, ЦВК України було призначено проведення перших виборів депутатів міських, селищних, сільських рад об'єднаних територіальних громад та додаткових виборів депутатів селищних, сільських рад лише 20 квітня 2019 року, дата проведення – 30 червня 2019 року [32; 39], тобто лише через 6 місяців після скасування воєнного стану.

Таким чином, поки на території України оголошений воєнний стан, місцеві вибори проводити заборонено, у тому числі шляхом електронного голосування. Разом із цим, необхідно враховувати, ті дискусійні аспекти, які потребують вирішення при запровадженні системи електронного голосування, про які було зазначено у попередньому підрозділі, зокрема, подолання недовіри суспільства, захист від можливих кібератак, забезпечення дотримання принципу таємниці голосування. Крім того, одразу після завершення збройного конфлікту Україні зіткнеться з низкою проблем, серед яких перебування значної кількості громадян України за кордоном та існування великої кількості осіб, які мають правовий статус внутрішньо переміщених осіб.

Враховуючи зазначене необхідно забезпечити прийняття прозорого рішення щодо правил проведення наступних виборів, у тому числі місцевих, за допомогою електронного голосування. Спосіб проведення електронного голосування повинен бути доведений до відома виборців до визначення дати проведення наступних виборів.

3.3. Напрями використання досвіду зарубіжних країн під час впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні

Єдиною державою, в якій для всі виборів, у тому числі місцевих використані технології електронного голосування є Естонія. Враховуючи зазначене, досвід саме цієї країни представляє окремий інтерес для нашого дослідження в частині використання досвіду зарубіжних країн у процесі впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні. В

Естонії особлива увага приділена таким питанням як запобігання фальсифікації виборів, IT-безпеці та секретності електоральних уподобань [53, с. 16].

Існуючий рівень довіри громадськості та існуюча IT-інфраструктура надали Естонії явні переваги у розвитку системи електронного голосування.

У Швейцарії традиційно сильно розвинені інститути безпосередньої демократії, особливо на місцевому рівні. У десяти швейцарських кантонах проходило пілотування електронного голосування на місцевих референдумах. Обґрунтуванням впровадження системи електронного голосування в цій державі було збільшення явки виборців і вдосконалення системи голосування. З 2004 року у швейцарському кантоні Женева проводяться голосування за допомогою індивідуальної одноразової картки. 08 лютого 2009 року на референдумі громадяни схвалили поправку до ст. 48 Конституції Республіки та Кантона Женева про можливість голосувати та обирати за допомогою мережі Інтернет, яка набула чинності у 2010 році. Загалом процедура електронного голосування проводиться з використанням індивідуальних карт виборців, схожих з ID-картами в Естонії. При цьому одні кантони (Женева, Невшатель) запроваджують електронне дистанційне голосування для всіх виборців, а інші (Урі, Обвальден та Вали) – лише для тих виборців, які перебувають за кордоном [64, с. 36].

У Канаді електронне голосування застосовується на місцевому рівні в окремих провінціях, в яких місцевими органами влади дозволено організовувати відповідні процедури. У цій країні не визначений єдиний національний стандарт е-голосування. Органами місцевого самоврядування були розроблені власні системи чи використали ті, які були створені іншими. Крім того, деякі органами місцевої влади вимогами попередньої реєстрації виборців з метою отримання ПІН-коду, що є необхідним для участі в електронному голосування, іншими муніципалітетами було просто розіслано ПІН-коди громадянам, які були включені до списку виборців [79].

Проте, для вітчизняного досвіду впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах не потрібно повністю копіювати моделі інших зарубіжних країн таких як Естонія, Швейцарія та Канада, а необхідно

враховувати сучасні українські реалії. Також не можна стверджувати, що запровадження системи е-голосування підвищить явку виборців. Досвід Канади та Естонії демонструє, що виборці, які проживають далеко від виборчих дільниць, частіше реалізують власне волевиявлення за допомогою електронного голосування, однак, залишається незрозумілим чи не брали б такі особи участь у голосуванні поштою чи не поїхали б безпосередньо до виборчої дільниці.

Збільшення явки виборців може бути в тому випадку, коли громадяни, які раніше не брали участі у виборах, вирішили взяти участь у них через дію системи електронного голосування. Тобто, щоб здійснювати вплив на рівень явки виборців, при впровадженні е-голосування необхідно мобілізувати саме тих осіб, які не є достатньо поінформованими та обізнаними в електронних технологіях.

На практиці можуть виникнути проблеми пов'язані з доцільністю впровадження електронного голосування. Для вирішення цих проблем зазвичай проводяться пілотне проектування.

Наведемо деякі приклади з практики впровадження е-голосування в зарубіжних країнах. У Португалії для того, щоб отримати об'єктивні дані, та всебічно дослідити питання про необхідність повного впровадження системи електронного голосування на виборчих дільницях у рамках агентства UMIC було розпочато експертне дослідження у 2006 році, завершене у березні 2007 року. Розвитку системи електронного голосування активно сприяла взаємодія UMIC та АМА – «Агентство з адміністративної модернізації». 01 травня 2007 року, з початком діяльності нового агентства АМА, а також у зв'язку з передачею окремих повноважень у сфері впровадження електронного голосування UMIC, почалося активне впровадження електронного голосування, яке триває і до сьогодні. У Бельгії також проводяться офіційно санкціоновані, наукові дослідження щодо перспектив впровадження електронного голосування у виборчу систему. Проте, існує й інша практика вирішення цієї проблеми. Зокрема, в Ірландії, комісія, перед якою ірландським урядом було поставлено завдання щодо оцінки наявних технологічних рішень для електронного голосування, не рекомендувала застосовувати їх надалі і тому реалізація всіх

раніше запланованих проектів була припинена. Примітно, що висновок, який був зроблений цією комісією, не був заснований на реальних фактах, які чітко і явно вказували б на те, що система не працюватиме належним чином. Їхня позиція була заснована лише на тому, що комісія не має повної впевненості в тому, що ці рішення працюватимуть належним чином. При цьому формуванню такої позиції посприяло критичне дослідження двох вчених [79].

Також варто зазначити, що враховуючи досвід зарубіжних країн можна виявити низку переваг електронного голосування:

1. З'явилася можливість голосування незалежно від місця знаходження виборця, це стало гарантією дотримання виборчого права для виборців, які в день голосування не мають можливості прийти на виборчу дільницю та голосувати.

2. Під час використання електронного голосування можна мінімізувати витрати на проведення виборів.

3. Значно скорочується час проведення виборів.

Поряд із перевагами є ряд недоліків електронного голосування, через які його не можна застосовувати повсюдно:

1. Системи передачі інформації по каналах мережі Інтернет вразливі зі сторони потенційних комп'ютерних збоїв та хакерських атак.

2. Через нерозвинену нормативно-правову базу, яка регулює порядок проведення електронного голосування, складно контролювати проведення електронного голосування.

3. Недотримання принципу таємниці волевиявлення фактично перетворює е-голосування на поіменне: процедура електронної аутентифікації виборця за допомогою цифрового підпису, відбитків пальців або смарт-картки з індивідуальним кодом-паролем дозволяє досить легко ідентифікувати особу конкретного громадянина, який проголосував тим чи іншим чином.

Зарубіжний досвід демонструє, що для того, щоб запровадити, а також ефективно використовувати електронне голосування, необхідна тривала та узгоджена робота держави, політичних та громадських організацій, експертної

спільноти з подолання технічних та правових проблем, які виникають при впровадженні вищезазначеної системи.

Тому, у зв'язку з швидким розвитком інформаційного простору, Україні необхідно переймати позитивний досвід тих країн, де успішно пройшли тестування пілотні проекти електронних виборів і розпочати розробку нормативно-правових положень та вимог до інформаційного простору з метою ефективного регулювання всіх процесів, що виникатимуть під час роботи сучасних складових виборчої системи, а також з метою мінімізації негативних наслідків, які можуть виразитися у масовому порушенні прав і свобод громадянина, та у перетворенні виборчого процесу на нерегульований Інтернет-ресурс.

Разом з цим, найважливішими пріоритетами для подальшого розвитку системи електронного голосування та впровадження її у нашу правову систему є модернізація виборчого процесу, технічна оснащеність населення та держави, а також просвітництво населення у галузі сучасних технологій.

Для України розглянутий міжнародний досвід електронного голосування може стати гарною теоретичною основою у діяльності з реформування, як системи голосування і виборчого процесу, так і сприяти якісним змінам всієї системи демократії в нашій державі. З практичного боку, електронне голосування, за належного, обґрунтованого, об'єктивно виправданого його впровадження, значно перешкоджає фальсифікації результатів голосування та результатів виборів.

Висновки до розділу 3

Визначено, що для ефективного впровадження ІКТ у виборчий процес, у тому числі запровадження системи електронного голосування необхідна легітимізація електронного голосування, довіра зі сторони громадськості та забезпечення інформаційної безпеки.

Досліджено основні завдання впровадження електронного голосування на місцевих виборах, які нині залишаються і основними проблемами, є:

1) підвищення транспарентності та прозорості для виборців процесів обліку їх голосів під час електронного голосування;

2) забезпечення таємниці волевиявлення під час електронного голосування.

3) розширення охоплення технологіями електронного голосування усіх територіальних громад України.

Для вирішення названих завдань необхідне всебічне забезпечення безпеки механізму електронного голосування як від спроб несанкціонованого втручання невизначеного кола осіб, так і від зловживань з боку посадових осіб органів публічної влади. У зв'язку з цим актуальним є захист конфіденційності внесених до системи електронного голосування даних щодо голосів виборців, а також відомостей, що ідентифікують виборців, розвиток довіри виборців до системи електронного голосування, коли виборець контролює процес обліку його голосу та загальний розвиток електоральних цифрових технологій.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки.

Завдання № 1. Проаналізувати поняття електронної демократії та її основні складові.

Висновок завдання № 1. Проаналізувавши поняття електронної демократії можемо зазначити, що під електронною демократією потрібно розуміти певну форму організації суспільства, в якій за допомогою використання ІКТ громадяни, громадські організації, представники бізнесу можуть бути залучені до участі в державного управління та прийнятті державних рішень.

Складовими елементами електронної демократії є наступні: електронне законодавство, електронний парламент, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронна ініціатива, електронні вибори, електронні петиції, електронні опитування, електронний референдум та електронне голосування.

Інтегративні процеси сучасного суспільства, пов'язані з автоматизацією технологій, дозволяють припустити, що електронна демократія в найближчому майбутньому стане новим витком у розвитку демократії, як умови існування стабільного суспільства, та новим ступенем еволюційного розвитку суспільного устрою взагалі. Впровадження електронної демократії в Україні забезпечить громадянину можливість активної участі у суспільному та політичному житті, зробить відкритими та доступними всі гілки державної влади для громадян. Крім того, використання нових електронних технологій у процесі прийняття політичних рішень стане одним із механізмів їх легітимації.

Завдання № 2. Дослідити передумови впровадження електронного голосування.

Висновок завдання № 2. На сьогодні Україна перебуває на етапі забезпечення необхідних законодавчих, технічних і організаційних передумов запровадження системи електронного голосування. У перехідний період, з метою забезпечення необхідних умов для загального електронного голосування,

ми підтримуємо пропозиції щодо запровадження змішаної форми голосування паралельно зі звичайною. Із забезпеченням надійного захисту кібер-систем, розвитком ІКТ, поширенням інформаційних навичок серед громадян можна буде поступово здійснювати перехід до дистанційного електронного голосування.

Електронне голосування є перспективною сферою виборчого процесу, здатною за належної та об'єктивно виправданої реалізації, обґрунтованого використання новітніх технологій та засобів їх захисту, забезпечити якісно іншу організацію голосування, що відрізняється принципово новим рівнем зручності, швидкості безпеки. Це власне і є головною метою його розвитку та впровадження. При формування систем ефективного захисту та контролю, а також при правильному належному застосуванні сучасних ІКТ, е-голосування зможе забезпечити якісно новий рівень безпеки, прозорості, швидкості та зручності виборчого механізму.

Електронне голосування в контексті сучасних темпів технологічного прогресу дозволить зміцнити демократичні тенденції в суспільстві в найближчому майбутньому шляхом впровадження новітніх технологій у конкретні демократичні процеси (наприклад, електронні вибори, референдуми, електронний уряд тощо). Більше того, загальносвітова практика виборів показує, що електронне голосування не лише дозволяє говорити про повномасштабне переведення демократії в електронне русло та формування вже нової електронної демократії, а й про підвищення легітимності електронної форми виборів у порівнянні з традиційною паперовою формою.

Впровадження системи електронного голосування є складним. Така система має як свої переваги, так і свої недоліки.

До переваг е-голосування можемо віднести: зручність; достовірність результатів голосування внаслідок виключення адміністративного впливу чи «людського фактору»; економія бюджетних коштів внаслідок скасування дільничних виборчих комісій; швидкий підрахунок голосів голосування; прозорість (інформування виборців), політична «включеність» громадян. Недоліками системи е-голосування є: цифрова нерівність; відсутність довіри

суспільства; недотримання принципу таємниці голосування; вразливість системи передачі інформації через мережу Інтернет в частині можливих комп'ютерних збоїв; відсутність розвиненої системи законодавства в сфері проведення електронного голосування на виборах.

Критика електронного голосування, на нашу думку, у першу чергу – це критика не електронного голосування в цілому, а критика технологічного втілення електронного голосування.

Рушійною силою цифровізації в Україні є Міністерство цифрової трансформації України, що було створено у 2019 році. Одним із завдань цього органу є «цифровізація виборів та потрапляння України до топ-20 рейтингу Індексу е-участі ООН». З метою виконання поставленого завдання перед Міністерством цифрової трансформації України, у 2020 році планувалось пілотне моделювання е-голосування на місцевих виборах. Однак у самому Міністерстві визнають, що основними проблемами впровадження системи електронного голосування залишаються забезпечення безпеки даних та низький рівень довіри суспільства до е-голосування.

Інститут електронного голосування в правовому сенсі критично потребує детальної законодавчої регламентації. Однак, найчастіше законодавцю, для виявлення найбільш важливих моментів, що вимагають правового регулювання і не потребують такого, необхідно мати специфічні знання про технологічні рішення, що застосовуються на виборах, які в свою чергу можуть надати тільки кваліфіковані фахівці, які безпосередньо займаються розробкою даних рішень. Їхня співпраця з органами законодавчої влади на сучасному етапі, на нашу думку, є вкрай необхідною. Експертні висновки також мають важливе значення, оскільки вони надають об'єктивну інформацію про потенційні вразливості цих рішень. На сьогодні до Верховної Ради України подано ряд законопроектів, спрямованих на вдосконалення виборчого процесу шляхом впровадження електронного голосування, що вказує на усвідомленість представників влади важливості створення належних умов використання новітніх ІКТ під час проведення та організації виборів, та модернізації виборчого процесу в цілому.

Водночас, аналіз наявних законодавчих ініціатив дозволяє стверджувати про відсутність єдиного підходу до моделі е-голосування та підходу до його впровадження.

Технологічні рішення, що застосовуються, обов'язково повинні проходити комплексну сертифікацію за єдиними централізованими стандартами, а щодо електронного голосування повинні діяти загальнодержавні законодавчі акти.

При цьому, на місцевих виборах, на нашу думку, може бути допущено залишити на розсуд місцевої влади вирішення деяких специфічних питань правового регулювання проведення виборів.

Основними завданнями впровадження електронного голосування на місцевих виборах, які нині залишаються і основними проблемами, є:

1) підвищення прозорості та прозорості для виборців процесів обліку їх голосів під час електронного голосування;

2) забезпечення таємниці волевиявлення під час електронного голосування.

3) розширення охоплення технологіями електронного голосування усіх територіальних громад України.

Завдання № 3. Узагальнити міжнародний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах.

Висновок завдання № 3. Узагальнено міжнародний досвід впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах.

Міжнародні стандарти в сфері впровадження системи електронного голосування у процес організації та проведення виборів мають важливе значення. Радою Європи було започатковано регулювання електронних технологій, які використовуються під час процесу голосування та підрахунку голосів. Головною ідеєю прийнятих міжнародних документів у досліджуваній сфері є те, що всі цифрові рішення для виборів повинні відповідати тим принципам, які застосовуються для проведення демократичних виборів. Також окрема увага приділяється кібербезпеці електронних технологій, що

використовуються на виборах, а також конкретному застосуванню міжнародно-правових інструментів захисту даних щодо них.

У деяких зарубіжних країнах світу система електронного голосування успішно пройшла випробування, і навіть у деяких державах була прийнята на національному рівні, а не тільки на місцевому рівні або на рівні суб'єкта федерації. Однак більшість країн все ще дивляться з застереженням на електронне голосування і не поспішають реалізовувати пілотні проекти у цій сфері. У даному випадку можемо вести мову про наявність такого державного принципу, як принципу «обережності», коли держава, не розуміючи як повинен діяти той чи інший механізм і можливих наслідків, до яких може призвести впровадження такого механізму, всіляко намагається уповільнити сам процес впровадження або ж зовсім відмовляється від нього, посилаючись на те, що це може призвести виключно до негативних наслідків. Україна не є в цьому випадку винятком, оскільки нині наша держава перебуває лише на стадії підготовки до реалізації пілотних проектів щодо впровадження системи електронного голосування на місцевих виборах та виборах до органів державної влади.

Завдання № 4. Надати загальну характеристику інформаційно-технологічного забезпечення та правового регулювання електронного голосування в Україні.

Висновок завдання № 4. Надано загальну характеристику інформаційно-технологічного забезпечення та правового регулювання електронного голосування в Україні.

Застосування нових ІКТ у процесі голосування на виборах вимагає застосування інтегрованого підходу та системного мислення під час вибору моделі е-голосування, комплексної підготовки, визначення координуючого та відповідального органу за процесом впровадження електронного голосування в Україні. У процесі модернізації та вдосконалення інформаційно-технічного забезпечення механізму е-голосування в нашій державі повинні бути враховані наступні умови: розробка необхідного сертифікованого програмного та апаратного забезпечення проведення е-голосування; тестування надійності та

захищеності системи е-голосування перед її впровадженням; залучення представників громадськості, виборців до процесу проектування системи е-голосування з метою тестування зручності використання такої системи та виявлення можливих недоліків у її використанні; забезпечення необхідного рівня готовності системи ідентифікації виборців, захисту даних і кібербезпеки; відповідність ІКТ з наявними ініціативами щодо впровадження системи е-голосування.

Завдання № 5. Дослідити особливості механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів.

Висновок завдання № 5. Досліджено особливості механізму електронного голосування в умовах дії особливих правових режимів та зроблені наступні висновки.

Пандемія COVID-19 фактично надала поштовх у запровадження новітніх ІКТ у процес організації та проведення виборів, розвиток систем електронного голосування. Крім того, пандемія COVID-19 засвідчила факто того, що держави повинні розробляти та запроваджувати, крім протиепідемічних заходів, ще й альтернативні способи організації та проведення виборів, у тому числі електронне голосування, при цьому, запровадження відповідних заходів повинні відповідати європейським стандартам та бути завчасно імplementованими внутрішнє законодавство держави. Водночас, під час дії в Україні карантинних обмежень голосування за допомогою електронних технологій не застосовувалось у зв'язку з відсутністю техніко-технологічної складової та законодавчого забезпечення цього способу волевиявлення виборів.

У період дії правового режиму воєнного стану на території України, місцеві вибори проводити заборонено, у тому числі шляхом електронного голосування. Разом із цим, необхідно враховувати, ті дискусійні аспекти, які потребують вирішення при запровадженні системи електронного голосування, про які було зазначено у попередньому підрозділі, зокрема, подолання недовіри суспільства, захист від можливих кібератак, забезпечення дотримання принципу таємниці голосування. Крім того, одразу після завершення збройного конфлікту

Україні зіткнеться з низкою проблем, серед яких перебування значної кількості громадян України за кордоном та існування великої кількості осіб, які мають правовий статус внутрішньо переміщених осіб.

Завдання № 6. Визначити перспективи впровадження електронного голосування на місцевих виборах в Україні.

Висновок завдання № 6. Визначено, що для подальшого запровадження, розвитку та вдосконалення електронного голосування в Україні потрібно вирішити ряд принципових питань. Найважливіше вирішення питання з боку технічної працездатності та надійності системи, вона має бути захищена від можливих вірусів, а також несанкціонованого втручання у її роботу. З боку політико-правового аспекту має бути вирішено питання забезпечення таємниці голосування, нормативного регулювання процедури електронного голосування, захисту від маніпуляції результатами голосування, також має бути високе сприйняття та довіра громадян до такого виду голосування.

Перехід з традиційної системи голосування до електронного голосування є лише питанням часу. У подальшому такий важливий механізм електронної демократії як е-голосування не буде розглядатися як «додаткова функція», а стане невід'ємною частиною виборчого процесу і буде визнано у більшості розвинених країн, включаючи й Україну, як нову сучасну форму прояву безпосередньої демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімов А.В. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Том 29 (68). № 3. С. 23–27.
2. Афанасьєва М.В. Перспективи електронного голосування в Україні: політична та громадська дискусії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 18–23.
3. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
4. Бучин М.А. «Electronic voting as an element of electronic democracy: peculiarities and main approaches to understanding». *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 20. С. 192–199.
5. Вайєр А.М. Переваги та недоліки голосування в інтернеті. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), А. В. Полухіна (відп. ред.) та ін.; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2017. Вип. 60. С. 262–272.
6. Виборчий кодекс України: Закон України № 396-IX від 19 грудня 2019 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n2180> (дата звернення: 26.10.2023).
7. Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи: Міжнародна конференція, Київ, 27–28 березня. *Вісник Центральної виборчої комісії*. №1 (35). Квітень 2017. С. 10-12. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf (дата звернення: 25.10.2023).

8. Глава Мінцифри розповів, чи можливі електронні вибори президента України в 2024 році. *Главком*. 2020. URL: <https://glavcom.ua/news/glava-mincifri-rozpoviv-chi-mozhlivi-elektronnivibori-prezidenta-ukrajini-v-2024-roci-717863.html> (дата звернення: 23.10.2023).
9. Голобуцький О. Концепція електронного урядування і сучасні потреби України. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5 (14). С. 75–86.
10. Дезінформація на виборах – гібридна загроза демократії. *Вісник Центральної виборчої комісії*. Травень 2019. С. 8–9.
11. Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік URL: <https://www.oporaua.org/statement/vybory/19817-dorozhnia-karta-reform-u-sferi-vivoriv-referendumiv-tapolitichnogo-finansuvannia-na-2020-rik> (дата звернення: 25.10.2023).
12. Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій. 2020. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/04/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-NewElections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf> (дата звернення: 25.10.2023).
13. Дубас О.П. Електронна лемократія: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2011. С. 187–190.
14. Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. за заг. ред. А.І. Семенченка, В.М. Дрешпака. К., 2017. Частина 3: Електронна демократія: основи та стратегії реалізації / Н.В. Грицьак, А.І. Семенченко, І.Б. Жилияєв. К.: ФОП Москаленко О.М., 2017. 84 с.
15. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-ге, випр. і доповн. Київ : Логос,

2009. 500 с. URL: <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf> (дата звернення: 03.11.2023).

16. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. 2020. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-White-Paper-ApplegateChanussot-Basysty-%E2%80%98Considerations-on-Internet-Voting%E2%80%99-Mar-2020-Ukr-1.pdf> (дата звернення: 25.10.2023).

17. Камардіна Ю.В., Черних Є.М. Правове регулювання і реалізація електронного голосування: міжнародний досвід та впровадження в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 214–221.

18. Керівництво Єврокомісії щодо застосування нормативного акта ЄС про захист даних у виборчому контексті. Заява Європейської комісії на зустрічі лідерів у Зальцбурзі, 19–20 вересня 2018 р. COM (2018) 638 final / European Commission. URL: <http://surl.li/bkakp> (дата звернення: 04.11.2023).

19. Кібербезпека на виборах в Україні. 2018. URL: <https://ifesukraine.org/wpcontent/uploads/2019/12/IFES-Ukraine-Assessment-Report-Cybersecurity-in-Ukrainian-Elections-v1-2018-06-Ukr.pdf> (дата звернення: 25.10.2023).

20. Корж І. Ф., Лихоступ С. В., Лихоступ В. М., Дорогих С.О. Становлення електронного парламенту в контексті євроінтеграції України: монографія. Київ: ПанТот, 2015. 171 с.

21. Корнієнко В. О. Місцеві вибори 2020 в умовах пандемії COVID-19 // *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку* : у 2 т. : матеріали Всеукр. наук. конф. молод. вчених (м. Одеса, 27 листоп. 2020 р.) / уклад. : А.С. Гуменюк, В.С. Кучерявенко та ін. ; за ред. М.Р. Аракеляна, К.. Спасової. Т. 1. Одеса : Видав. дім «Гельветика», 2020. С.22–24.

22. Корнієнко В.О. Електронне голосування в Україні. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову*

еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса : Видав. дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 302–305.

23. Кудрявцев О.Ю. Електронне урядування у сучасному політико-адміністративному просторі: монографія; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. 184 с.

24. Майбутнє Інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2020. С. 16–17. URL: https://cvk.gov.ua/wpcontent/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf (дата звернення: 25.10.2023).

25. Михайло Федоров презентував 94 проекти цифрової трансформації. *Офіційний сайт «Дія»*. 2021. URL: <https://diia.gov.ua/news/elektronni-likarnyani-notariat-ta-socialni-poslugi-onlajn-mihajlofedorov-prezentuvav-94-proyekti-cifrovoyi-transformaciyi> (дата звернення: 27.10.2023).

26. Плануємо запровадити електронне голосування на виборах. *Міністерство та Комітет цифрової трансформації України*. 2020. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/planuemo-zaprovaditielektronne-golosuvannya-na-viborakh> (дата звернення: 23.10.2023).

27. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 393/2018 від 26 листопада 2018 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#n2> (дата звернення: 16.11.2023).

28. Про Державний реєстр виборців: Закон України № 698-V від 22 лютого 2007 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 26.10.2023).

29. Про деякі питання організації підготовки та проведення місцевих виборів в окремих регіонах України, в яких введено воєнний стан : постанова Центральної виборчої комісії № 233 від 29 листопада 2018 року.

Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0233359-18> (дата звернення: 16.11.2023).

30. Про деякі питання реалізації Закону України «Про місцеві вибори» у зв'язку із набуттям чинності Указом Президента України від 26 листопада 2018 року № 393/2018 «Про введення воєнного стану в Україні»: постанова Центральної виборчої комісії № 236 від 30 листопада 2018 року.

Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0236359-18> (дата звернення: 16.11.2023).

31. Про додаткові вибори депутатів сільських, селищних рад 23 грудня 2018 року: постанова Центральної виборчої комісії № 157 від 12 жовтня 2018 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0157359-18> (дата звернення: 16.11.2023).

32. Про додаткові вибори депутатів сільських, селищних рад 30 червня 2019 року: постанова Центральної виборчої комісії № 847 від 20 квітня 2019 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0847359-19> (дата звернення: 16.11.2023).

33. Про електронні довірчі послуги: Закон України № 2155-VIII від 05 жовтня 2017 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 26.10.2023).

34. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України № 1207-VII від 15 квітня 2014 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 16.11.2023).

35. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України № 1908-III від 13 липня 2000 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14> (дата звернення: 16.11.2023).
36. Про організацію роботи з нагляду за реалізацією проекту міжнародної технічної допомоги «Посилення кібербезпеки і прозорості виборчих процесів в Україні» та визначення його координатора: постанова Центральної виборчої комісії України № 414 від 20 жовтня 2020 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0414359-20> (дата звернення: 29.10.2023).
37. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 05 жовтня 2017 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
38. Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 23 грудня 2018 року: постанова Центральної виборчої комісії № 156 від 12 жовтня 2018 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0156359-18> (дата звернення: 16.11.2023).
39. Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 30 червня 2019 року: постанова Центральної виборчої комісії № 846 від 20 квітня 2019 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0846359-19> (дата звернення: 16.11.2023).
40. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-III від 12 травня 2015 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 16.11.2023).

41. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України № 1550-III від 16 березня 2000 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14> (дата звернення: 16.11.2023).
42. Про Стратегічний план Центральної виборчої комісії на 2020–2025 роки: постанова Центральної виборчої комісії № 102 від 11 червня 2020 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-20> (дата звернення: 27.10.2023).
43. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України № 649-р від 20 вересня 2017 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (дата звернення: 19.10.2023).
44. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України № 797-р від 08 листопада 2017 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80> (дата звернення: 26.10.2023).
45. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України № 67-р від 17 січня 2018 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2023).
46. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України № 386-р від 15 травня 2013 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80> (дата звернення: 19.10.2023).

47. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» № 3485 від 18 травня 2020 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68847 (дата звернення: 26.10.2023).
48. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування» № 10129 від 06 березня 2019 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10129&skl=9 (дата звернення: 27.10.2023).
49. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо електронного виборчого процесу» № 4404 від 13 квітня 2016 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58703 (дата звернення: 27.10.2023).
50. Проект Закону «Про державну програму запровадження електронного голосування» № 10079 від 17 лютого 2012 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10079&skl=7 (дата звернення: 27.10.2023).
51. Проект Закону «Про Концепцію запровадження системи електронного голосування в Україні» № 8656 від 10 червня 2021 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=40636&pf35401=194626> (дата звернення: 27.10.2023).
52. Романенко Є.О. Електронне голосування – шлях до впровадження електронних механізмів прямої демократії в Україні. *Публічне урядування.* 2019. № 4 (19). С. 259–271.

53. Романчук О.З. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2020. 21 с.
54. Романчук О.З., Бисага Ю.М., Берч В.В., Нечипорук Г.Ю., Чечерський В.І. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження: Монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 196 с.
55. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 78–92.
56. Савка В. Є., Мишок Р. Р. Електронна демократія в Україні: інституційний аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2018. Вип. 41. С. 35–41.
57. Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року. URL: <https://www.oporaua.org/statement/vyboriv/20122-spilna-zaiava-shchodo-pilotuvannia-internet-golosuvannia-pid-chas-mistsevikh-viboriv-u-zhovtni-2020-roku> (дата звернення: 26.10.2023).
58. Стогова О.В., Мурач Д.В. Електронне голосування: проблеми та перспективи запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 38–40.
59. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> (дата звернення: 24.10.2023).
60. Токар-Остапенко О.В. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. *Стратегічна панорама*. 2022. № 1. С. 26–39.
61. Триденна конференція «Місцеві вибори 2020 року в Україні: висновки та рекомендації» відбулася в онлайн-форматі. *Офіс Ради Європи в Україні*. 2021. URL: <http://surl.li/bkaon> (дата звернення: 29.10.2023).

62. Турчин Я.Б. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 308–310.
63. Фоміна С.В. Способи та форми голосування на виборах у зарубіжних країнах. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Право*. 2014. № 21. С. 112–120.
64. Француз-Яковець Т. А. Чому Україна – не Швейцарія? або роль демократії, парламенту та громадянського суспільства в житті держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 34–38.
65. Шелудько Г.І. Електронне голосування як різновид виборчих інформаційно-комунікативних технологій: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Recent Studies of Social Sciences. Section: Politics*. 2015. С. 76–80.
66. Що зміниться із прийняттям законодавства про всеукраїнський референдум? URL: https://www.oporaua.org/news/parliament/rada_9/20040-shcho-zminitsia-izpriiniattiam-zakonodavstva-pro-vseukrayinskiireferendum?fbclid=IwAR23w0bgNc9wnMqZ65VWT5Q47uRV_CXWWufM8PkqyaCdTWvorZrE8S2062A (дата звернення: 25.10.2023).
67. Як Україна планує потрапити до топ-20 рейтингу е-участі ООН вже наступного року? *Прес-офіс Міністерства Міністерство та Комітет цифрової трансформації України*. 2021. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/yak-ukraina-planue-potrapiti-do-top20-reytingu-e-uchasti-oon-vzhe-nastupnogo-roku> (дата звернення: 24.10.2023).
68. Benefits of electronic voting. URL: <http://www.smartmatic.com/voting/electronic-voting/> (date of access: 24.10.2023).
69. Black, E. R. (1998). Digital democracy or politics on a microchip. In C. J. Alexander & L. A. Pal (Eds.), *Digital democracy: Policy and politics in the wired world*. Don Mills, Ontario: Oxford University Press. PP. 12–15.
70. Bonsor K., Strickland J. How E-voting Works. URL: <https://people.howstuffworks.com/e-voting.htm> (date of access: 23.10.2023).

71. Council of Europe. Guidelines on Certification of E-voting Systems. GGIS (2010) 3 fin / Council of Europe. 2011. November. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf8> (дата звернення: 03.11.2023).
72. Council of Europe. Guidelines on Transparency of E-enabled Elections. GGIS (2010) 5 fin / Council of Europe. 2011. November. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf6> (дата звернення: 03.11.2023).
73. Council of Europe. Recommendation of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers 'Deputies). CM / Rec (2017) 5 / Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm/Pages/resultdetails.aspx?ObjectId=0900001680726f6f> (дата звернення: 03.11.2023).
74. Council of Europe. Recommendation on legal, operational and technical standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004) and explanatory memorandum. Rec (2004) 11 / Council of Europe. URL: [https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec\(2004\)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf](https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec(2004)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf) (дата звернення: 03.11.2023).
75. Cybercrime Convention Committee (T-CY). T-CY Guidance Note #9. Aspects of election interference by means of computer systems covered by the Budapest Convention. Adopted by T-CY 21. Strasbourg, 8 July 2019. T-CY (2019) 4 / CCDCOE. URL: <https://ccdcoe.org/uploads/2019/09/CoE-190708-Guidance-Note-on-election-interference.pdf> (дата звернення: 04.11.2023).
76. Fuchs D., M. Kaase M. (2000). Electronic Democracy, in Word Congress of the International Association of Political Science, Québec, Canada.

77. Global overview of COVID-19: Impact on elections. International IDEA : website. URL: <https://www.idea.int/news-media/multimedia-reports/globaloverview-covid-19-impact-elections>
78. Holmes B. (2012). «E-voting: the promise and the practice». *Parliament of Australia, Department of Parliamentary Services*. 12 p.
79. Internet Voting. ACE Electoral Knowledge Network. URL: <https://aceproject.org/ace-en/topics/et/eth/eth02/eth02b/eth02b4>
80. Lindner R. (2020) E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends In: Hennen L., Van Keulen I., Korthagen I., Aichholzer G., Lindner R., Nielsen R.Ø. *European E-Democracy in Practice*. Springer: Springer International Publishing. PP.11-45.
81. Lindner R., Aichholzer G., Hennen L. (2016). Electronic democracy in Europe: An introduction. In: Lindner R., Aichholzer G., Hennen L. (Eds.) *Electronic democracy in Europe. Prospects and challenges of e-publics, e-participation and e-voting*. Cham: Springer. 2016, PP. 1–17.
82. Socio-political moods of the population of Ukraine: Current political events according to the results of a telephone survey conducted on November 26–29, 2021. Kyiv International Institute of Sociology. 2021. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1074&page=2> (date of access: 23.10.2023).
83. The Federal Constitutional Court. Judgment of the Second Senate of 3 March 2009 on the basis of the oral hearing of 28 October 2008 – 2 BvC 3/07, 2 BvC 4/07. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/03/cs20090303_2bvc000307en.html (дата звернення: 15.11.2023).
84. Venice Commission. Joint Report of the Venice Commission and of the Directorate of Information Society and Action against Crime of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI), on Digital Technologies and Elections, adopted by the Council of Democratic Elections at its 65th meeting (Venice, 20 June 2019) and by the Venice Commission at its 119th Plenary

Session (Venice, 21–22 June 2019). CDL-AD (2019) 016-e / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)016-e) (дата звернення: 04.11.2023).

85. Venice Commission. Principles for a fundamental rights-compliant use of digital technologies in electoral processes. Approved by the Council for Democratic Elections at its 70th meeting (online, 10 December 2020) and adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary Session (online, 11–12 December 2020). CDL (2020) 037 / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)037-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)037-e#) (дата звернення: 03.11.2023).

86. Venice Commission. Report on the compatibility of remote voting and electronic voting with the standards of the Council of Europe. CDL-AD (2004) 012-e / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). 2004. 12–13 March. URL: <http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e> (дата звернення: 03.11.2023).